

DE ONTMANTELING VAN AMSTERDAM*

DOOR

PETER PRINS

De aanleg van de in 1663 voltooide stadswal rondom Amsterdam was het grootste bouwkundige project dat tijdens de Republiek werd uitgevoerd. De verdedigingsgordel bestond uit een aarden wal met een stenen bekledingsmuur, die rustte op een negen meter brede houten vloer, gedragen door meer dan 100.000 geheide palen met dwarsliggers (kespen). Dit geheel was omschoeid door meer dan veertien kilometer damwand om het wegglijden van de aarde tegen te gaan, 'zo dat de Stadt . . . (als de Stadt om gekeert was) een afbeelding van een boom-gaerd, met planken omheynt, en dorre mast-boomen beplant, zoude kunnen vertoonen". Op de houten vloer kwamen welfbogen te liggen, 44 per bolwerk, 47 per gordijn. Deze werden gevuld met klei gedekt door een laag zand. Over de bogen stortte men aarde waardoor de wal ontstond, die vervolgens met stenen bekleed werd. De bolwerken waren in omtrek ongeveer even groot als de gordijnen lang waren, tussen de 53 en 55 roeden². Hoe indrukwekkend dit ook was, de stadswal van Amsterdam vertoonde van begin af aan gebreken, die gedurende de achttiende eeuw steeds talrijker werden.

Johannes Schilling, één der Directeuren van het Stadsfabriekambt, schreef in 1805 in een rapport aan zijn superieuren, de Thesaurieren Ordinaris, het volgende:

'Ieder, in de Theorie en Praxis der Bouwkunde eenigzins ervaren Beschouwer, wanneer hy den aanleg en de bewerking der Stads Vest- of Walmuur nauwkeurig onderzoekt, zal gereedelijk toestemmen, dat dit gedenkstuk der voortyd, 't welk eeuwen lang het geweld der tyden tegenstand hadde behooren te bieden, reeds by den eersten aanleg onvoldoende gebouwt, slegt bewerkt, en de toenmalige Regeering of Bouwheeren van dit Werk dienvolgens ter kwaader trouwe behandelt zyn geworden'³.

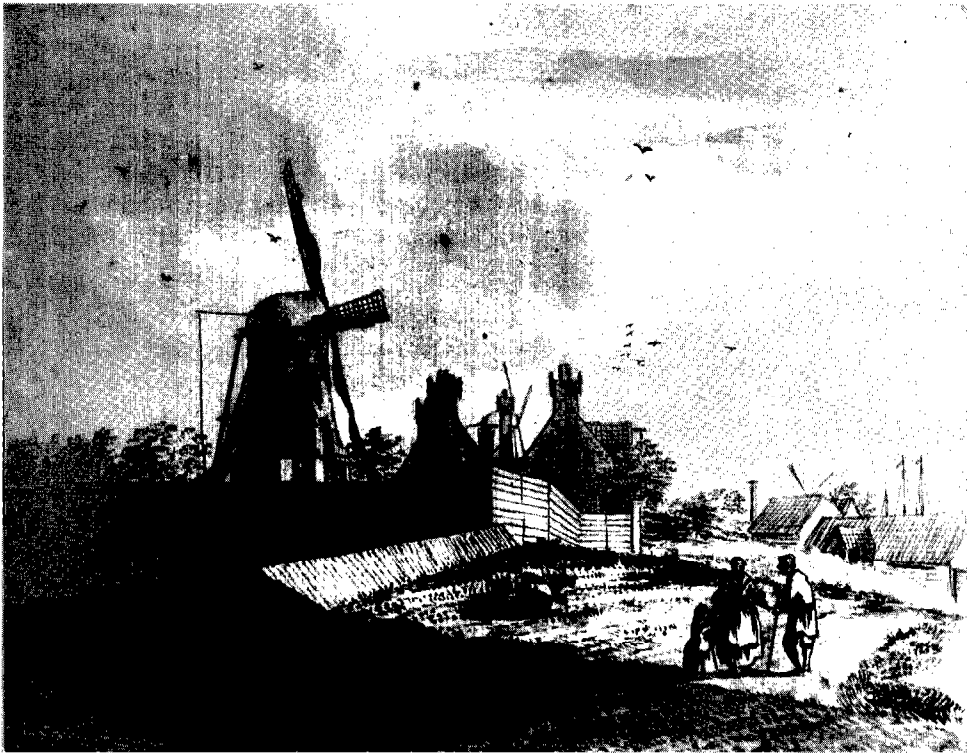
Eerder al had Johan Samuel Creutz, eveneens een Directeur van het Stadsfabriekambt in een rapport uit 1783 geconstateerd, dat:

'de gebeezigte matherialen, niet alleen onvoldoende maar zelfs aller bedrieglykst verwerkt zyn: verscheydene maalen hebbe niet alleen eenige laagen steenen droog op elkander gestapelt, maar zelfst onreegelmatic needergerstort, en vervolgens slegten Kalk daarover geplempt, ontdekt, en ik geloven mag 'tgeen my verhaald is zo heeft men wel zelfst kruiwagen en kalktobben in de muur gemetzelt gevonden: het geheele werk is van binnen hol gewerkt met geen stroomlagen voorsien, en geene waterdigte spetie daartoe gebruikt waardoor

het dan geschied, dat het regenwater overal in het hart der muuren indringt, verrotting van 't werk veroorzaakt, en door den vorst het geheele werk uitbarst zodat overal aan de buitsen zyde van de muuren om de een en half en twee en halve steensdikte de muuren gespauwt zyn, en dus geheele vakken van buyten afvallen en neederstorten⁴.

Dat de muren zo slecht gebouwd waren komt vermoedelijk doordat de werklieden, veelal in dienst van de stad, op stukloon werkten. Ze hadden er baat bij om in zo kort mogelijke tijd veel te bouwen. Constante controle op de arbeiders zou voor de stad niet te betalen zijn geweest, zodat fraude of op z'n minst slordigheid in de hand werden gewerkt⁵.

De reparaties aan de stadsmuur hadden geen hoge prioriteit en werden daarom vaak uitgesteld. Bovendien werd om de kosten te drukken de muur op plaatsen waar reparaties hadden plaatsgevonden verlaagd tot op de aarden wal erachter'. Wel moest men in 1769 een nieuwe Muiderpoort bouwen, nadat de oude in de nacht van

Het gordijn *Osdorp-Nieuwkerk* met de tot op de aarden wal verlaagde *bekledingsmuur*. De muur van het *bolwerk Nieuwkerk*, op de achtergrond, staat nog op volle hoogte.

Tekening van B. Barbiers, Atlas GAA.

29 op 30 januari was ingestort.

Waarschijnlijk vond men de staat van de muur niet al te belangrijk omdat de Republiek sedert het begin van de achttiende eeuw beschikte over een uitgebreid stelsel van verdedigingslinies bestaande uit inundaties. Hierdoor werden de muren van de steden achter deze linies feitelijk overbodig. Bovendien kon in tijden van gevaar ook rondom Amsterdam een kring van inundaties gelegd worden.

DE MEMORIES VAN CREUTZ

Het rapport van Creutz is het eerste van drie memories die hij in 1783-1785 geschreven heeft over de verdediging van Amsterdam en de staat waarin de stadswallen zich bevonden. De directe aanleiding vormden de woelige tijden waarin de Republiek zich toen bevond. In zijn 'Project' uit 1783 wil Creutz zich niet met 'de betragting der defensie' inlaten, maar alleen de staat der stadsmuren en -wallen onderzoeken en maatregelen voorleggen om deze te herstellen. De eerdere reparaties waren volgens Creutz weliswaar 'pryslyk' geweest, maar ook niets anders 'als een herstel ter voldoening van 't oog en het buytenste gedeelte der muur'. Een 'aander en veel groter defect' kan al enige tijd geconstateerd worden. Namelijk het feit dat de hoge muren te zwak gebouwd zijn om de druk van de aarden wal te kunnen weerstaan, waardoor hij in 1772 ten oosten van de Weesperpoort al een gedeelte van de wal had laten weggraven. Na gedane inspectie bleken er twee oplossingen voor dit probleem te zijn. Ten eerste 'de **muuren** na evenreedigheyt van hun hoogte, en de dragt en **perzing** van de grond, behoorlyk te verzwaaren', hetgeen veel te kostbaar zou zijn, vooral omdat de muur meer 'tot **cieraad** als tot weezentlyk nuts is'. Hij is zelfs, aldus Creutz, 'in **cas** van defensie zeer nadelig'. Door zijn hoogte namelijk zou de vijand 'schielyk onder 't geschut der beleegerden' kunnen komen en bij een beschieting zou de verdediging bemoeilijkt worden door 'het overal heene spatten en vliegen der Brokken steenen'. Daarom beveelt Creutz de tweede optie aan. De muren zouden verlaagd moeten worden' en van een roeving voorzien. Op deze roeving zou dan een aarden 'parapet' (borstwering) aangelegd moeten worden. De wal achter de verlaagde muur zou vervolgens gedeeltelijk worden afgegraven, hetgeen 'zeer aangename wandelwegen binnen de stadt [zou] opleeveren wanneer aan den . . . voet van de wallen een of twee regel **boomen** geplant Wierden'.

Hoewel hij dit, niet uitgevoerde, plan maakte, had Creutz weinig fiducie in de verdedigbaarheid van Amsterdam. Dit blijkt uit het volgende rapport dat hij schreef:

'Wy zyn wel is waar met **muuren** en Bolwerken omringd, maar de herhaalde voorstellen die ik de Eere gehad hebbe **UwelEd. Achtb.** ter verbeetering dezer **muuren** en wallen te doen, hebben **UwelEd. Achtbaaren** voorlang van derzelver **slegten** staat overtuigt. De Defensie zelfst is wegens **derzelfs** uitgestrektheid, als ook wegens de **alte** lange Defensie Linien zeer gebrekkig om met het klyne geweer te kunnen **ageeren**, vermits de flancquen, de **facen** niet genoeg dekken. Batteryen kunnen genoegzaam nergens met hoop van een efficitieus Effect

aangelegt worden, nergens op den **geheelen** wal is een Banquet om met Snaphaanen over de **muuren** te kunnen **vuuren**, in de Vesten zelfst is alles opgepropt met houtvloten die den vyand het grootste gemak **geeven**, tot het doen **eener Escalade**, vooral daar hem zulks door 't klyne geweer niet kan worden belett, en zig zeer veele en groote **doode** hoeken in onze fortificatie bevinden. Beschouwe ik de uiteynders der stadt, zo ontdekke ik overal een opgehoogt terrein drooge Graven, en geslingerde Dijken die den aanmarsch der vyandelijke Troeppen dekken. Veele Bolwerken **façen**, flanken en **Courtinen** drygen van zelfst in te storten, en zyn volstrekt onbekwaam tot het doen der geringste Defensie, aandere zyn als bezaayt met gebouwen of als een Bosch beplant met Boomgewasch, die alle ruimte ter defensie wegneemen. Aan de Overzyde der Vest verstrekken de Veele Gebouwen, moolen en fabriquen tot den besten Schuilplaats aan den Vyand om aldaar zo lang te vertoeven tot, dat eene donkere nagt hem eene bekwame gelegenheit geeft tot vermeerstering der Stad door een **Escalade**'⁸.

Creutz vertelt voorts nog dat inundatie van het land dichtbij de stad onmogelijk is, omdat de grond en de wegen hier veelal opgehoogd zijn. Bovendien zou voor een onderwaterzetting een hoge vloed nodig zijn en zou de bevolking ernstig benadeeld worden terwijl de vijand het water gemakkelijk zou kunnen aftappen.

In zijn derde rapport geeft Creutz een uitwerking van zijn **defensieplannen**⁹. Het begint met een uitgebreide schets van de slechte verdedigbaarheid van het omringende land. Creutz raadt aan 'den Vyand reeds van verre en Voet voor Voet den Aanmarsch te betwisten, en dienvolgens zodanige Werken aanteleggen, die hem gestadig kragtadig ophouden'. Dit heeft bovendien als voordeel dat daardoor de stad niet gebombardeerd kan worden en 'de Landman en de fabriken der ingezetenen in der omtrek gelegen' nog voor 'eenige toevoer en verversching van Levensmiddelen' kunnen zorgen. Vervolgens geeft hij een gedetailleerde uiteenzetting van waar de verdedigingswerken aangelegd zouden moeten worden. De plannen van Creutz zijn daadwerkelijk uitgevoerd, maar bij de inval van de Pruisen bleek dat hij het Haarlemmermeer niet had beschermd. De aanvallers wisten langs deze weg achter de verdedigingsposten te komen en deze in de rug aan te vallen. Toen de linie eenmaal doorbroken was, heeft de stad zich zonder verdere strijd overgegeven.

Ook in de jaren negentig van de achttiende eeuw werd de verdediging van Amsterdam ver van de wallen gepland. In een rapport hieromtrent uit 1793 van de Luitenant-Kolonel-Ingenieur D. Dalhoff wordt de muur al niet meer genoemd. De aandacht is geheel gevestigd op een kring van verdedigingswerken op enkele kilometers van de stad". Een ongesigneerd en ongedateerd (klad)rapport over de verdediging van Amsterdam, dat waarschijnlijk van de hand van Directeur Schilling is, geschreven in het jaar 1793¹¹, gaat eveneens volledig voorbij aan de mogelijkheid om de stad zelf te verdedigen en concentreert zich op inundaties en het beschermen van de accessen in de wijde omtrek.

In de nacht van 20 op 21 februari 1794 was de muur van het bolwerk Reguliers 'ter lengte van ongeveer 210 voeten¹² met Stormweder omver gewaaid, van het Fundament afgeschoven, en deels in de Vest en deels op den Aarden Wal binnen hetzelfde Bolwerk **nedergefallen**'¹³. De gehele muur rondom het bolwerk werd, na enige discussie, in 1796 naar een plan van Schilling tot op twee voet boven het stadspeil afgebroken. De wal achter de muur werd 'onder een hoek van **45 graaden afgegraven**'¹⁴. Op deze wijze werd later het grootste gedeelte van de stadsmuur verlaagd.

Ondanks de slechte staat waarin de stadsmuur verkeerde en de rapporten waarin de defensieve waarde nihil geacht werd, was er aan de status als verdedigingswerk officieel nog niets veranderd. Dit gebeurde pas nadat de Commissarissen van de Stads Artillerie en Magazijnen op 3 juli 1798 een rapport aan de Raad hadden overhandigd waarin ze voorstelden de verouderde batterijen op de wallen niet te herstellen maar te slopen en de kanonnen op affuiten te plaatsen, zodat ze in de magazijnen konden worden opgeborgen en niet meer in weer en wind buiten hoefden te staan. De Raad keurde, na ingewonnen advies van de Thesaurier¹⁵, dit voorstel goed, 'aangezien, deze Stad, nimmer, als een plaats van defensie kan worden geconsidereerd, en deze schikking genoegzaam zal zijn, tot het **geeven** van Saluut of Eereschoten aan Commissien, welke in 't vervolg, in deze Stad mogten **aankomen**'¹⁶. Hiermee werd de situatie, die *de facto* al bestond officieel bevestigd en kwam er een einde aan de status van de stadsmuur als fortificatiewerk.

Reeds op 15 maart van het volgende jaar verleenden de Thesaurieren aan Schilling 'de nodige autorisatie tot het doen afbreken van eenige gedeeltens der **StadsMuur** by wyze van aanbesteding, mits de puijn voor de Stad te behouden'". Hij kreeg opdracht 'tot het opstellen en ter hunner approbatie overleveren van een Bestek en Conditie waarna het afbreken en verlagen van een zodanig gedeelte der **meergemelde Walmuur** als hy hiertoe geschikt oordeelen zou . . . aanbesteed zou kunnen **worden**'¹⁸. Als gevolg van de politieke veranderingen die zich in die jaren afspeelden kon de Directeur zijn rapport pas in het Generale Besoigne van 10 december 1801 **inleveren**¹⁹. Er stond ongeveer hetzelfde in als zijn voorganger Creutz had geschreven: de muur verkeert in slechte staat, zodat de aardwelven 'hoe langer hoe meer komen in te vallen' en hij 'op deeze en **geene** zwakke **plaatsen** by Stormweder of andere dergelyke evenementen, zal komen in te storten'. Schilling constateert verder dat 'de aanleg en Constitutie van Deezen Muur te ligt, en derzelver bewerking van **eenen** te **slegten** en gebrekkigen aart bevonden word, dan dat dezelve, door middel van daar aan te **doene** Reparatie, in een goeden staat gebragt zou kunnen worden'. De enige manier om hem in zijn oude staat terug te krijgen is 'dezelve geheel aftebreken en, volgens eene betere Bouwaart, van grond op te vernieuwen'. Dit zou echter te duur zijn en daarom adviseert Schilling 'om dezelve te doen afbreken en te verlagen tot op 2 voeten boven het Stads Peil, en dezelve voorts, volgens den **eisch** van zulke werken, van boven met een Rollaat in Tras gelegd tegen het inwateren te voorzien'. De achterliggende wal zou 'van den straks genoemden bovenkant der alzo verlaagde

De strategische waarde van de stadsmuur werd in de achttiende eeuw niet groot geacht. Het ingestorte gedeelte tussen de bolwerken Muiden en Diemen werd dan ook niet herbouwd. Tekening van C. Philips Jz. 1766, Atlas GAA.

muur afgerekend, met een schuinte van ten minste één voet op de voet hoogte, dat is onder een hoek van 45 graden afgegraven en, voor zo veel nodig is, tot het aanvullen en gelijk maken der aardwelen gebruikt worden'. Dit alles moest gebeuren 'op zulk eenen voet en wyze' als bij Reguliers is gebeurd 'om dezelve Muur namelyk maar alleen te doen dienen tot een revêtement of steenen voetinge ter bewaaring van den daaragter liggenden aarden Wal' en 'om dezen Wal tevens te beveiligen tegen den slag der Golven met hoog Amstel of Vestwater'²⁰. De totale hoogte van de muur, zo blijkt uit een latere aantekening, zou dan '6 à 7 voeten . . . boven den bodem van de Stads buitengraft of Vest' zijn²¹. Het gordijn Reguliers-Ouderkerk zou 'tot een proefneeming aanbesteed' kunnen worden. Het puin dat van het werk af zou komen, moest volgens Schilling aan de stad blijven, aangezien dit op dat ogenblik zeer schaars was en nuttig kon zijn 'tot instandhouding van een menigte van Zandpaden en Zeedyken'²².

Vervolgens duurde het ruim anderhalf jaar, voordat een beslissing werd genomen. Maar tenslotte werd toch tot afbraak besloten. In het Besoigneboek van de Thesaurieren staat op 7 juli 1803:

‘Is bij Thesaurieren besloten tot amotie der Stads Muuren ingevolge de voordragt en het daarbij overlegde Plan van de Directeur Schilling, met injunctie aan gemelden Directeur op te geven op welk eene wijze ‘t voordeeligste met de belangens dezer Stads finantien zal zijn, met Puijn te verkopen enz’²³.

Na deze definitieve beslissing om tot slechting der muur over te gaan, volgde de aanbesteding van dit werk nog dezelfde maand. In de Amsterdamsche Courant van zestien juli stond het volgende bericht:

‘Heeren Thesaurieren Ordinaris deezer stad, zullen op Dingsdag den 26sten deezes, voormiddag ten 11 uuren, ter Kamer, eertyds Burgemeesters-Vertrek geheeten, publiek by minstschryvende en vervolgens by opveilinge, in twee Perceelen aanbesteeden, het Afbreken of Verlaagen van het gedeelte Vest- of Walmuur, begreepen tusschen het reeds verlaagde Bolwerk Reguliers en de Weeterings Poort’²⁴.

Twee dagen na de veiling werd onder supervisie van Schilling al begonnen met de werkzaamheden²⁵.

De Directeur volgde geen vooropgezet plan. Hij bekeek de situatie per geval. De zwakste gedeeltes werden als eerste aanbesteed²⁶. Ook gebeurde het dat de aannemer zelf verzocht om een bepaald stuk muur te mogen afbreken²⁷. Ondanks dit weinig planmatige beleid is de afbraak voortvarend aangepakt. In mei 1811 was Amsterdam al tussen Jaap Hannes en het gordijn Rijk-Rijkeroord ontmanteld. Het gordijn Zeeburg-Jaap Hannes en het gedeelte tussen de Haarlemmerpoort en het bolwerk Haarlem waren onder handen²⁸.

DE CENTRALE OVERHEID EN DE AFBRAAK

De verantwoordelijkheid voor de stadsfortificaties in de Republiek was verdeeld over de steden en de Provincie waarin ze lagen enerzijds, en de Generaliteit anderzijds. Ik heb echter geen aanwijzingen gevonden dat het gewest Holland of de Generaliteit in de achttiende eeuw iets over de muur van Amsterdam te zeggen hebben gehad. Ook na 1795 toen de defensie geheel in handen van de centrale overheid kwam te liggen werd de beslissing de muur te slopen door het stadsbestuur genomen na een rapport van stedelijke Commissarissen. Nergens vond ik een aantekening dat Den Haag hierover ingelicht werd, laat staan een consent van één van de centrale organen. Mogelijk kwam dit, omdat de nationale overheid nog te zwak was om op het interne bestuur van het machtige Amsterdam invloed uit te oefenen. Bovendien was de notie dat de nationale defensie door middel van linies werd uitgevoerd waarschijnlijk al zo diepgeworteld, dat men het in Den Haag ook niet de moeite waard vond om de muur te behouden. Pas nadat ons land was ingelijfd bij Frankrijk ging de centrale overheid zich met de afbraak van de Amsterdamse stadsmuur bemoeien.

Op 3 mei 1811²⁹ ontving de Maire een brief ‘van den Sous- Directeur der Fortificatien, de Heer de Moras’ waarin deze een bevel van Generaal Molitor overbracht

om alle sloopwerkzaamheden aan de stadsmuur te staken en hieraan niets te veranderen totdat 'Sa Majesté L'Empereur ont fait connaître si Elle attache quelque importance à cette enceinte'³⁰. Het blijkt dat de Generaal onder andere tot deze order kwam 'vermits de Werken op Halfweg Haarlem niet voltooyd waren en deze Stad niet voor eene Vyandelyke aanval zeker was'³¹. Op 5 januari 1813 schreef de Prefect van het Departement Zuiderzee, De Celles, een brief aan de Maire waarin hij meedeelt dat 'le Ministre de la Guerre' op 25 december toestemming heeft gegeven om door te gaan met de afbraak³². Nog dezelfde maand werden de werkzaamheden bij de Haarlemmerpoort hervat³³. Hieruit blijkt dat de zorg om de defensie gecentraliseerd was, en wel in Parijs. Amsterdam had in deze nieuwe constellatie niets te vertellen.

Na de troonsbestijging van Willem 1 bleef de zeggenschap over de verdedigingswerken rondom de steden bij de Staat berusten. Bij Koninklijk Besluit van 16 november 1814 werd bepaald dat 'als eigendommen van de Staat worden aangemerkt alle gronden en gebouwen, welke in den loop der laatste vijftig jaren tot de fortificatiën hebben behoord'³⁴. 'Deze wet was vermoedelijk gebaseerd op de overweging dat de Staat de erfgenaam was van alle verplichtingen, rechten en eigendommen van de voormalige Provinciën'³⁵. De steden, die vroeger een grote rol hadden gespeeld in de landsdefensie, werden hier dus gepasseerd. Bovendien was in de wet niet gespecificeerd welke steden wel en welke niet 'in den loop der laatste vijftig jaren tot de fortificatiën' hadden behoord. Er werden alleen drie classificaties genoemd. De steden die tot de eerste en tweede classificatie zouden behoren mochten op een afstand van 300 roeden (ca. 1130 meter) van de stadswallen de grond niet bebouwen. Dit leidde in latere jaren geregeld tot juridische gevechten.

In een brief van juli 1814 wijst de Gouverneur van Holland voor het Noordelijke gedeelte de Burgemeesters van Amsterdam op 'eene voordragt' door 'de Commissaris Generaal voor het Departement van oorlog gedaan' aan de Koning, 'om te beletten de Slooping van Fortificatie Werken . . . in de nabyheid van Vestingen'. Hij inviteerde hen om 'deswegens Uwe gevoelens voor zo verre zulks in Uwe Stad mogt te pas komen te willen mededelen'. Tevens verzocht hij hen ervoor te zorgen dat er 'niets tegen den geest der voordragt worde ondernomen'³⁶. Het antwoord dat teruggestuurd werd was simpel. De Burgemeesters hadden de eer de Gouverneur 'te observeeren dat de stad Amsterdam onzes inziens geenzints geconcidereerd kan worden te behoren onder die plaatsen welke door den Heer Commissaris Generaal van het Departement van Oorlog bedoeld zyn, en dat dus deze aanschrijving op ons van geen applicatie is'³⁷. Een motivatie voor die bewering werd niet gegeven. Zij ontlokte aan de Provinciale autoriteiten in Haarlem verder ook geen reactie. Men nam haar voor 'provisionele notificatie' aan³⁸. Wel kreeg men in Amsterdam in januari daaropvolgend 'eenige Exemplaren van de Wet van 16 November 1814' toegestuurd³⁹, maar dit was waarschijnlijk voor de vorm, want daarna wordt hier niets meer over vernomen⁴⁰.

Uit alles blijkt dat Amsterdam het eigendom over zijn wallen herkreeg. Het ging door met de ontmanteling die al geruime tijd bezig was, veranderde de wallen zonder

toestemming hiervoor te vragen en ontving huur voor de percelen die erop lagen. Mogelijk wilde de Koning in die tijd van nationale verzoening de regenten hier ter stede niet voor het hoofd stoten, zodat het Hoger Bestuur, mede vanwege de geringe strategische waarde van de voormalige verdedigingsgordel, de zaak niet op de spits dreef. Formeel echter heeft de stad, voor zover ik heb kunnen nagaan, de zeggenschap nooit teruggekregen. De magistraten van Amsterdam waren er dan ook niet helemaal gerust op dat het Rijk de zaak als afgedaan beschouwde. Dit zou althans verklaren waarom B&W zo fel reageerden op een request gedaan door twee stadgenoten.

Op 6 juli 1826 vroegen de molenaars van molen de Wetering, staande op het bolwerk met dezelfde naam, aan de Gouverneur om enige bomen te laten kappen of uitdunnen zodat deze de windvang niet meer zouden belemmeren⁴¹. B&W voelden zich gepasseerd en stuurden op 20 juli een brief naar Haarlem waarin zij schreven dat de requestanten 'zeer onvoegzaam gehandeld' hadden door 'zich dadelyk aan de provintiale autoriteit te adresseeren over een object, 't welk zoo geheel tot de innerlyke stedelyke Politie en stads beheer behoort en waarvan de tusschenkomst van UHoogEdelgestrenge 't zy met reverentie gezegd dan eerst zoude te passe komen, indien wy zoowel als Heeren Houtvesteren aan de gedane klagten geen gehoor hadden gegeven'. Immers, aldus B&W, 'het toezigt over de Boomen staande op de stads schansen buiten vesten, en plynen is onder het generaal oppertoezicht van ons Collegie gedemandeerd aan de Houtvesteren'⁴².

Dat de centrale overheid geen aanspraken maakte op de (voormalige) stadswallen van Amsterdam blijkt uit het verzoek, gedaan in oktober 1842, van de Gouverneur aan de stad om het, toen reeds geslechte, bolwerk Schinkel kosteloos aan het Rijk af te staan voor de bouw van 'eene gevangenis of huis van arrest en Justitie'⁴³. De Gemeenteraad honoreerde dit verzoek, zodat ook deze zaak niet leidde tot een botsing⁴⁴.

Hoewel het Rijk blijkbaar het eigendomsrecht van Amsterdam erkende, was vanaf 1843 wel 'de autorisatie van het hooger Bestuur vereischt' bij de verkoop van grond of van gebouwen tot afbraak⁴⁵. Daarom moesten B&W in 1844 voor de amotie van de Raampoort toestemming vragen⁴⁶. In 1845 kwam Willem 11 met een 'Koninklijke wilsverklaring' die inhield dat de nog bestaande poorten en wallen in het land niet gesloopt mochten worden zonder toestemming van hem persoonlijk. Van der Woud noemt dit de 'wellicht vroegste vorm van officiële monumentenzorg'⁴⁷. Maar deze kon de overblijfselen van de Amsterdamse stadsmuur niet voor sloop behoeden. Men vond de vervallen resten lelijk en de opruiming ervan zou de stad alleen maar verfraaien. Over de Raampoort werd bijvoorbeeld al geschreven dat het 'geenzins als jammer zoude zyn te achten, het zy voor de bouwkunstige schoonheid, hetzy voor eenige geschiedkundige herinnering, indien dit gebouw werd afgebroken, maar daarentegen zulks ook zoude strekken tot verfraaying van dat gedeelte der stad'⁴⁸.

Zo moest Amsterdam zich erin schikken dat het zonder toestemming niet tot slechting over mocht gaan. Toen dan ook in 1850 plannen bestonden om het gordijn tussen Slotermeer en de Zaagmolenpoort te slopen werd hiervoor door B&W aan

de Gouverneur autorisatie gevraagd⁴⁹. De verhoudingen waren nu duidelijk geregeld. De stad had haar nog bestaande verdedigingswerken in eigendom, maar het uiteindelijke gezag daarover rustte bij de centrale overheid. De afbraak van bijvoorbeeld de Utrechtsepoort moest daarom goedgekeurd worden door Gedeputeerde Staten, maar in de notariële akte over de aanbesteding hiervan werd tevens de volgende passage opgenomen:

‘Zijnde het voorschrevene ter amotie aangeboden sedert onheuglijke Jaren eigendom der Stad Amsterdam geweest zonder dat daarvan echter eenige papieren of bewijzen van eigendom bestaan noch voorhanden zijn en waarvan zooveel Hun Edele bekend is geene verschrijving in de registers heeft plaats gehad’⁵⁰.

WANDELWEGEN OP DE STADSWALLEN

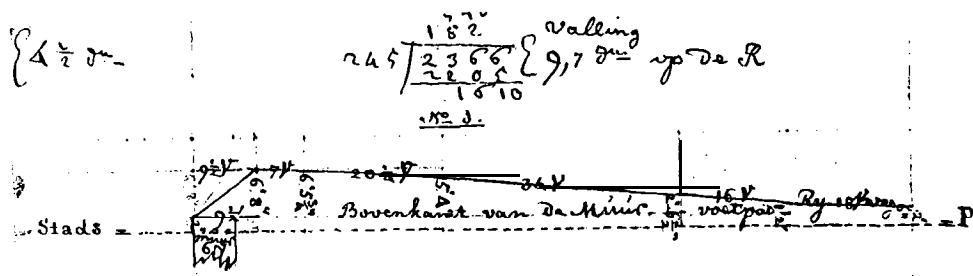
De afbraak van de stadsmuur ging na de troonsbestijging van Willem 1 nog korte tijd door. Het bolwerk Haarlem en het aanpalende zuidelijke gordijn zijn nog afgebroken, maar in 1816 werd het werk ‘onbepaald uitgesteld’⁵¹. Waarom dit gebeurde is niet bekend. Het lijkt een *ad hoc* beslissing, want de voeting tussen de Zaagmolen- en Haarlemmerpoort werd nog wel ‘door stads Metzelaars op de gebrekkige en slegte plaatsen uitgebroken ten einde deze muur of steene voeting naar den eisch te herstellen’, maar het blijkt dat dit herstel op 30 september 1817 ‘tot nog toe niet is geschied’⁵², zodat ook de wal niet opnieuw opgezet kon worden. Dit alles tot ongenoegen van de omwonenden, die op 23 oktober 1818 dan ook een request indienden⁵³ waarin zij zich beklagden ‘dat de voltooiing van dit werk, en het aanleggen van een goed voetpad of wandelweg is gestaakt geworden’. Hierdoor is de Schans ter plaatse, aldus de requestanten, ‘bijna onbruikbaar geraakt’, zodat ‘het bijna onmogelijk is, deselve zonder vallen over te komen’. Bovendien is het zo dat ‘het aanzien der Stad voor den vreemdeling, door deeze onvoltooidte en naar eene ruine gelijkende Schans hoogstens word ontluisterd’. Zij verzoeken dan ook ‘omme de Stads Schans tusschen de Haarlemmer en Zaagpoorten te willen doen Voltooijen’. Schilling blijkt het met dit request eens te zijn en gaf hierover op 13 november een gunstig advies. Vijf dagen later kreeg hij het fiat van zijn superieuren⁵⁴.

De afbraak van de stadsmuur gebeurde door particuliere aannemers. De voorwaarden waarop dit moest geschieden werden, evenals andere stedelijke aanbestedingen, vastgelegd in zogenaamde ‘Bestek en Conditien’. Enkele hiervan zijn bewaard gebleven. De oudste dateert van mei 1805 en is gemaakt voor de afbraak van de muur tussen het reeds verlaagde bolwerk Amstelveen en de Leidsepoort⁵⁵. Schilling zegt in zijn eerder aangehaalde rapport uit 1805 dat dit gedeelte ‘aanbesteed behoort te worden, en wel op den voorigen voet en wyze’. In een rapport van 14 januari 1807 spreekt hij over ‘de intentie van de Heeren, om het afbreken of verlagen der genoegzaam doorgaande bouwvallige Stads Vest- of Walmuur van tijd tot tijd op den begonnen Voet en Wijze te continueeren’⁵⁶. Hieruit en uit de andere over-

gebleven bestekken blijkt dat de afbraak, voor zover is na te gaan, bijna overal op dezelfde wijze geschiedde. De aannemer moest de muur tot op twee voet boven het stadspeil afbreken en de achterliggende aardwelfen uitgraven. De hierdoor ontstane gaten moesten worden aangevuld met de aarde afkomstig van de afgegraven wal. Alleen op het Funen was de aannemer gehouden 'de muur en derzelver Penanten en Aardwelfen af te breeken tot op de houte fundeering toe'⁵⁷. Met witte verfstrepen werd aangegeven welk deel van de muur moest worden weggebroken⁵⁸. Mochten zich in het aanbesteedde stuk kazematten bevinden dan was de aannemer gehouden om ook deze af te breken en met aarde op te vullen⁵⁹.

Schilling had er in zijn rapporten op gewezen dat het afbreken van de stadsmuur de goedkoopste oplossing zou zijn. Hij kon toen nog niet weten dat dit zelfs geld op zou leveren. Op de eerste drie aanbestedingen moest de stad geld toeleggen, maar vanaf 1806 liet men de aannemer betalen om het werk te mogen doen⁶⁰. Bovendien moest hij de stad evenals tevoren stenen leveren, waarmee onder andere de verlaagde stukken muur door de stad gerepareerd werden. Zelf mocht hij ook een aantal houden, maar was verplicht om tegen een van te voren vastgestelde, lage, prijs zoveel aan de stad te verkopen als deze nodig mocht achten⁶¹. Artikel 11 van het 'Bestek en Conditien' uit 1805 geeft een indruk van de snelheid waarmee het werk uitgevoerd werd. Het af te breken gedeelte bestond uit een bolwerk en anderhalf gordijn. Zes maanden nadat begonnen was met de afbraak moest het werk opgeleverd worden.

Nadat de muur was afgebroken en de voeting gemaakt, werd erachter een wal aangelegd. Het weer opmaken van de wal gebeurde soms door dezelfde aannemer die de muur afgebroken had en soms door de stad. De bezitters of huurders van percelen die tegen de muur aangelegd waren moesten zelf deze herinrichting bekostigen⁶². Dit gebeurde 'naar de plaatselijke gelegenheid'⁶³, zodat niet op elke plek is na te gaan hoe hij werd ingericht. Uit de beschikbare gegevens blijkt dat de buitenzijde een helling kreeg van 'één voet op de voet'⁶⁴, '1% voet op de voet'⁶⁵ of '2 voet op iedere voet hoogte'⁶⁶. De 'Kruyn' kon dan op '6 voeten boven den muur' komen te liggen⁶⁷ of iets meer zoals blijkt uit een ongedateerde kladtekening of minder zoals Gerrit Lamberts ons toont. Het kwam ook voor dat er helemaal geen wal meer werd aangelegd zoals te zien is op een tekening van J.E. Smalenbroek.

Ongedateerde tekening van de wal na de verlaging van de muur (GAA 5039 nr. 220).

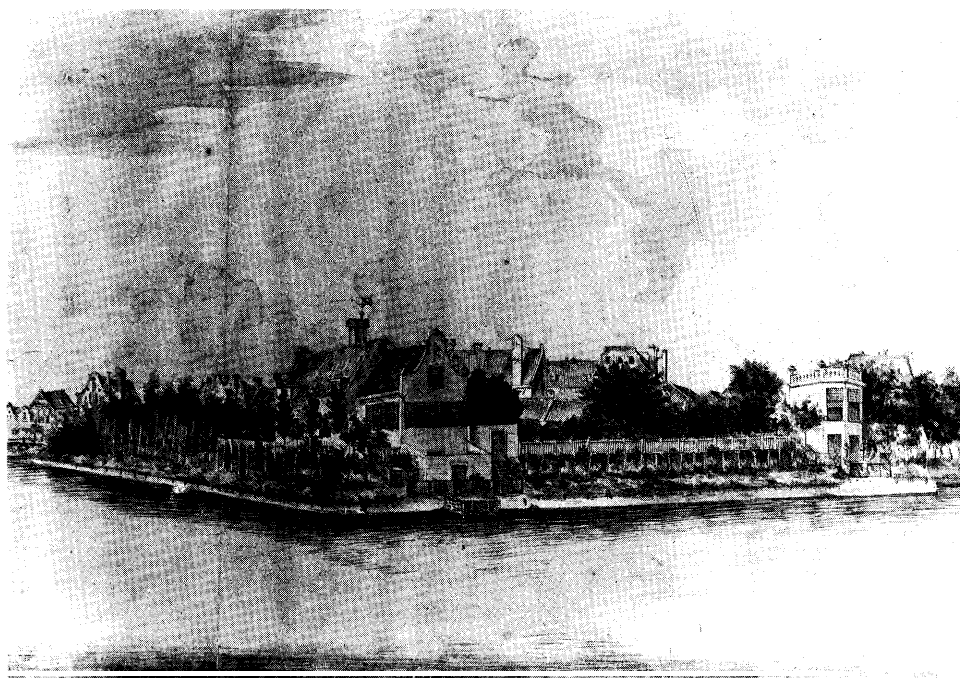

Aan de twee figuurtjes rechts op de tekening is te zien dat de wal op het bolwerk Schinkel en *het* gordijn ernaast niet al te hoog was aangelegd.
 Tekening van G. Lamberts 1815, Atlas GAA.

De wal kon worden belegd met graszoden⁶⁸ of beplant met ‘Hooykrop’ met ‘hier onder tevens eenig wit klaverzaad’⁶⁹.

De eerste aanbesteding waarbij de stad geld toe kreeg vond plaats op 29 januari 1806⁷⁰ en aan het einde van dat jaar is er voor het eerst sprake van ‘het appropriëren der Wal tot een Wandelweg’⁷¹. Het is waarschijnlijk dat de extra inkomsten gebruikt werden om op deze wijze de stad te verfraaien. Vanaf dat moment komt deze wandelweg regelmatig in de stukken voor. Zoals op 29 september 1808 in een rapport van Schilling waar sprake is van ‘het reeds in werking zijnde Plan, om de Schans of Stads Wallen, na het afbreken of verlagen der Vestmuur, tot een publieke Wandelweg met Boomen beplant in te richten’⁷². Een precieze datering van de beslissing om hiertoe over te gaan of de motivatie erachter is echter niet te vinden. Een tijdgenoot was er zeer over te spreken en vertelt ons en passant ook welke bomen gebruikt werden:

‘Men is reeds ijverig met het afbreken dezer muren bezig, en beplant thans de wallen met eene dubbelde rei van plantanen en esseboomen, het welk met de tuinhuisen en prieelen in de tuinen der partikulieren een veel bekoorlijker gezigt oplevert als de akelige steenen, die, evenredig op elkander gestapeld,

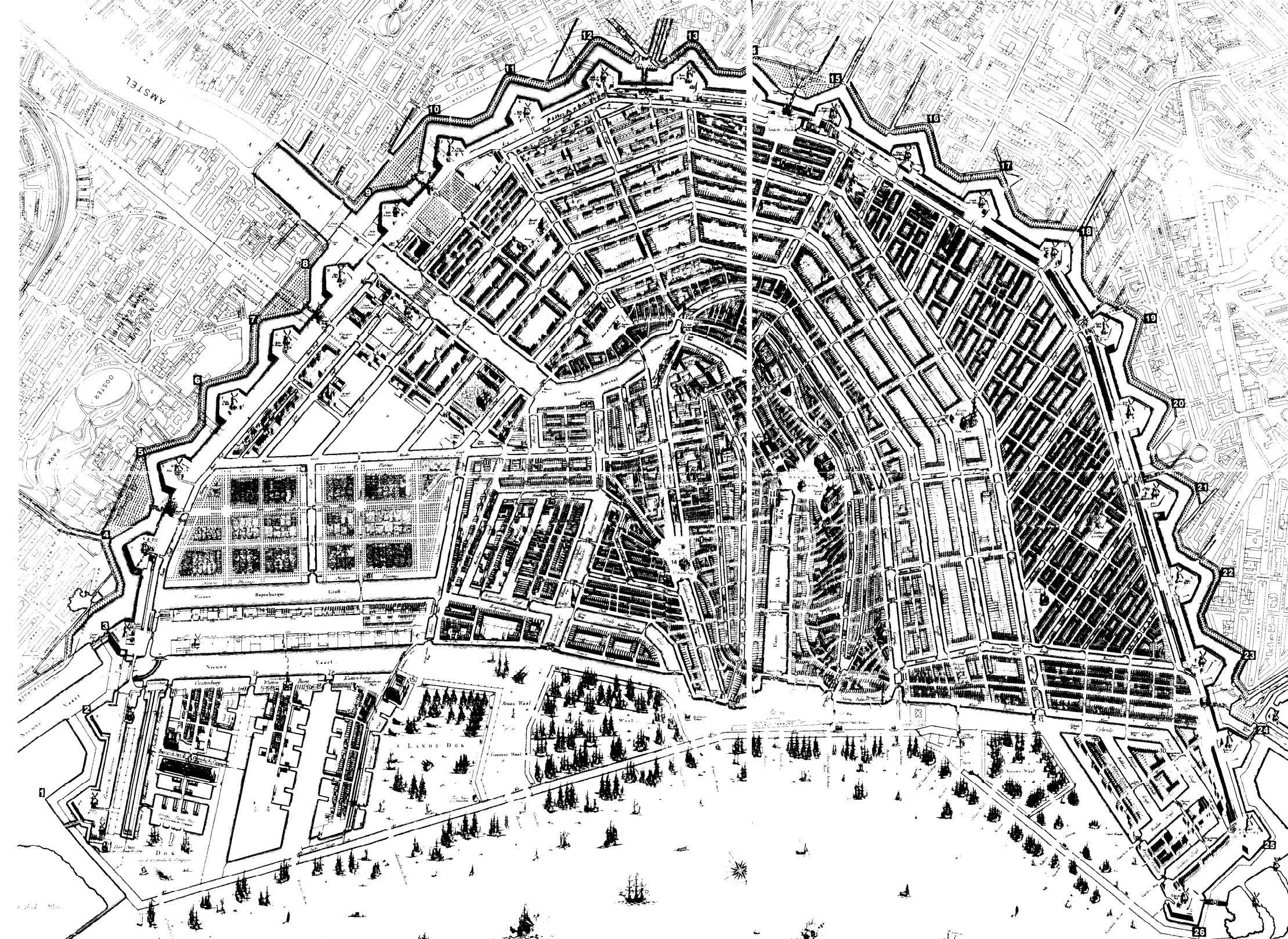
muur geen nieuwe wal aangelegd.

Tekening van J.E. Smallenbroek 1811, Atlas GAA.

het gezicht vermoeiden wanneer men langs de buitensingels wandelde⁷³.

In 1818 is de stad van de Muider- tot de Raampoort aldus omzoomd. Dit blijkt uit het request van 23 oktober van dat jaar, waarin de omwonenden niet alleen vragen om het gedeelte Schans tussen de Zaagmolen- en de Haarlemmerpoort te voltooien, maar ook tot 'eene aangename wandelplaats' in te richten 'even als dat van de Muiderpoort tot de Raampoort' was gebeurd. Op 18 november kreeg Schilling opdracht er voor te zorgen en in juni 1819 was het werk bijna voltooid, zoals staat te lezen in een 'Conceptmissive' die op de 24ste van die maand door de Thesaurier is opgemaakt. De 'Generaal-Majoor en Commandant en Chef der Schutterij' Van Brien en wordt hierin verzocht om zijn troepen 'de Eerste twee jaaren' niet te laten exerceren op het gordijn Haarlem-Sloterdijk 'also deze schans eerst kortelings is aangelegd en op dezelve jonge boomen geplant zyn welke zeer ligtelyk beschadigd kunnen worden'. Het verzoek geldt ook voor het gordijn Karthuizers-Haarlem dat 'nog niet geheel voltooyd is, doch waarop het hierboven gemelde ingelyks van applicatie zal zyn'⁷⁴. In 1820 was Amsterdam dus vrijwel geheel omringd door een wandelweg gelegen op de afgegraven vestingwal.

Uit het request van de bewoners uit de omgeving van de Zaagmolen- en Haar-

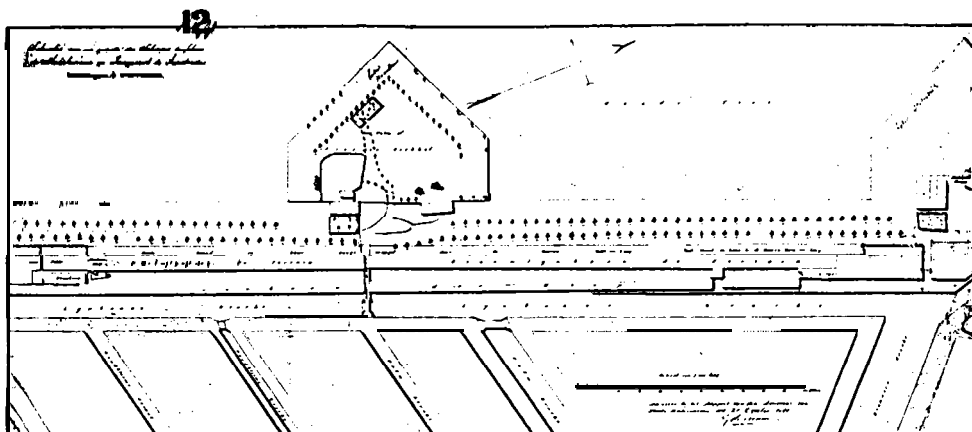

Kaart van Gerred de Broen van omstreeks 1725 geprojecteerd op een moderne plattegrond. Uitgave n.a.v. het Europees Monumentenjaar 1975. Hierop is te zien hoe de bolwerken ten opzichte van de huidige situatie lagen. Van links naar rechts zijn dit:

- 1 Zeeburg
- 2 Jaap Hannes
- 3 Oosterbeer
- 4 Oetewaal
- 5 Muiden
- 6 Diemen
- 7 Weesp
- 8 Oosterblokhuis
- 9 Westerblokhuis
- 10 Ouderkerk
- 11 Reguliers
- 12 Wetering
- 13 Amstelveen
- 14 Schinkel
- 15 Sloten
- 16 Osdorp
- 17 Nieuwkerk
- 18 Rijk
- 19 Rijkeroord
- 20 Sloterveer
- 21 Karthuizers
- 22 Haarlem
- 23 Sloterdijk
- 24 Westerbeer
- 25 De Bocht
- 26 Leeuwenburg (Het Blauw hoofd)

lemmerpoort en het boek van Geysbeek blijkt dat de burgers van Amsterdam wel tevreden waren over de ontmanteling. Vooral na de aanleg van de wandelwegen werd het aanzien van de stad aanzienlijk verbeterd. Alleen de huurders van de percelen op de wal waren er niet onverdeeld gelukkig mee. Sommigen raakten hun tuin kwijt of zagen deze kleiner worden. Anderen verloren een deel van hun inkomsten, bijvoorbeeld omdat het bolwerk dat zij als bleekveld gebruikten openbaar en daardoor minder geschikt voor deze activiteit werd⁷⁵. Daar stond tegenover dat er huurders waren die hun bezit aantrekkelijker zagen worden vanwege het uitzicht over het omliggende platteland dat ze kregen. Ook waren er, behalve de aannemer en de stad, mensen die, zij het illegaal, voordeel trokken uit de verlaging van de wallen. Zo hoefde een aannemer in 1807 minder stenen dan overeengekomen te leveren 'wegens de voor de Aanbesteding door baatzuchtige Lieden reeds afgebrokene en ontvreemde gedeeltens' der muur⁷⁶. Verder konden smokkelaars via de gracht en de verlaagde wallen gemakkelijker in de stad komen⁷⁷. Maar ook de gewone burgers wisten op ongeoorloofde wijze te profiteren van de openheid der stad. In de winter van 1805 beklagden de pachters van het poortgeld van de Utrechtse- en Weteringpoort zich 'dat het grootste deel der Lieden sedert het IJs int water heeft geleegen in plaats van door de poorten te passeeren over de nu gedemolieerde Walmuren zonder enig poort geld te betalen geklommen zyn'⁷⁸.

De poorten bleven niet alleen staan vanwege het poortgeld, maar ook voor de inning van de stedelijke accijnzen en de defensie van de stad, of zoals De Celles in zijn brief van 5 januari 1813 schreef: 'pour assurer le service de l'octroi, de la police Militaire & de la defence contre une surprise'. De aannemers moesten dan ook aan weerszijden van de poorten vleugels van circa twintig meter laten staan⁷⁹. Zelfs de Weteringpoort, niet meer dan een onderdoorgang in de wal, bleef staan. De Ihesaurieren keurden het advies van Directeur Van der Hart⁸⁰ goed om hier 'de

Plan voor het aanplanten van bomen op de gordijnen Karthuizers-Haarlem en Haarlem-Sloterdijk (GAA 5179 nr. 10200-90).

opgenomen.

Tekening van E. Doublet Pz. 1836, Atlas GAA.

buitenmuur aan de Vestzyde, voor ZOO verre het doorwaterde werk zulks vereischt te doen weg breeken en daar ter plaatse niet agteroverhellen zo als voormaals maar als nu perpendiculair en met rechthoekige vleugels te doen optrekken en wel zodanig dat de nieuw gemaakte Graswal wederzijds tegen dezelve zal komen te sluiten⁸¹.

PLANTSOENEN

In de tijd dat de wal tussen de Zaagmolen- en de Haarlemmerpoort verbeterd werd, was men aan de andere kant van de stad al bezig met een volgende stap tot de verfraaiing van Amsterdam. In zijn verslag over februari 1817 rapporteerde Van der Hart aan de Commissaris over de Publieke Werken, Huydecoper, dat de Thesaurier aan hem gevraagd heeft 'om de publieke wandeling van het Park door de Plantage naar de Muiderpoort en van daar langs de Schans en Bolwerken, tot aan de Hooge Amstelbrug door nieuw plantsoen te vervolgen'⁸². Het park in de Plantage is het huidige Wertheimpark dat in 1812 door Van der Hart werd aangelegd in de landschapsstijl. De nieuwe aanleg moest op dezelfde manier gebeuren⁸³. De beplanting kwam rondom de bestaande percelen op de bolwerken te liggen. In 1822 kwam ook bij de Haarlemmerpoort een nieuw plantsoen. Dit werd aangelegd 'ten einde deze zo gefrequenteerde toegang tot der stad van de zyde der Haarlemmerweg eenige

verfraaying by te zetten, door het inzicht in dit minder welbebouwd gedeelte derzelve eenigermate te bedekken'⁸⁴.

Ondanks de aanleg van een wandelweg met bomen en zelfs een echt park en een plantsoen, bleef de Schans een rommelige aanblik bieden. Door de perifere ligging was het een goede plek om afval te storten en gevaarlijke industrie te plaatsen. Van der Vijver constateerde in 1829, dat men tussen de Muider- en Utrechtsepoort 'eene aangename wandeling' kon doen⁸⁵, maar 'dat onze wandeling van de *Leidsche*- tot aan de *Haarlemmerpoort*, de aangenaamste niet zoude zijn'⁸⁶. Zijn boek geeft een goede indruk van de tweeslachtigheid waarmee de afgegraven wal werd behandeld. Over het gedeelte tussen de Utrechtse- en Weteringpoort schrijft hij:

'Voortgegaan zijnde, naderen wij den aangename Binnensingel, alwaar eene aschbelt, maar vooral een moeras, die tot verdriet van de bewoners in den omtrek, en tot nadeel van derzelver gezondheid aanleiding moeten geven, ons hinderden, als zijnde onaangenaam op wandelwegen, te midden van woningen, eene vergaderplaats van asch en vuilnis aan te treffen.

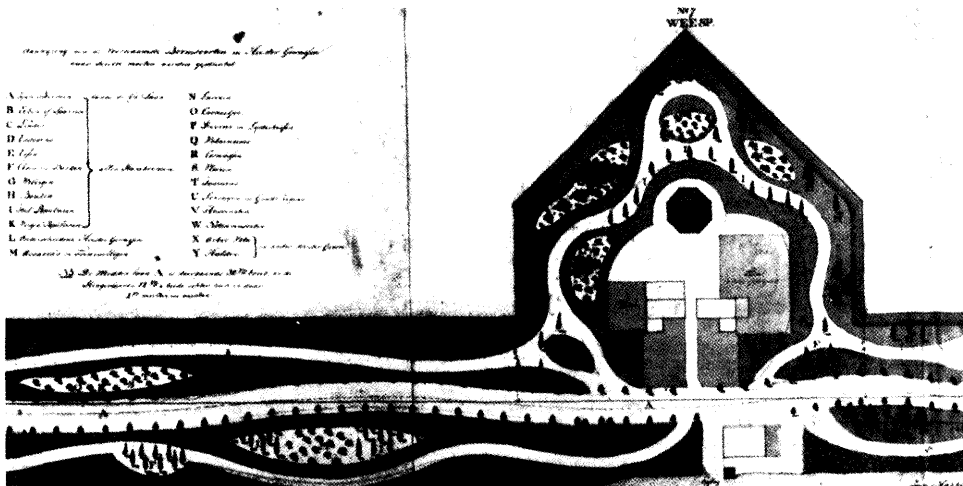
Van hier tot aan de *Wetering-poort* merkten wij op: de fabriek van verlakte lederen hoeden, van zadelmakers- militaire- en scheeps-lederwerk van den heer **G. BONGERS EN COMP.**; den molen *de Hoop*, op het *Reguliers bolwerk*, en achter denzelfden eenen fraaijen tuin; de kamfer- en borax-raffinaderij *Japan*; een gebouw met het opschrift: *aan weldadigheid gewijd*, alwaar maandag, woensdag en vrijdag, in den winter, turf aan behoeftigen wordt uitgedeeld; de kamfer- en borax-raffinaderij *Bengalen*; de sterkwater-, terpentijn-, en vermiljoenstokerij: *de rijzende zon*; de planeerderij; en uiteindelijk aan het *Verbeterhuis*'⁸⁷.

In of vlak na 1830 verdween weer een stukje van de stadsmuur. Door de aanleg van de Westerdoksdijk, onderdeel van de tussen 1828 en 1834 aangelegde werken die de verzanding van de haven tegen moesten gaan, was het noodzakelijk om het Blauwhoofd te ontmantelen.

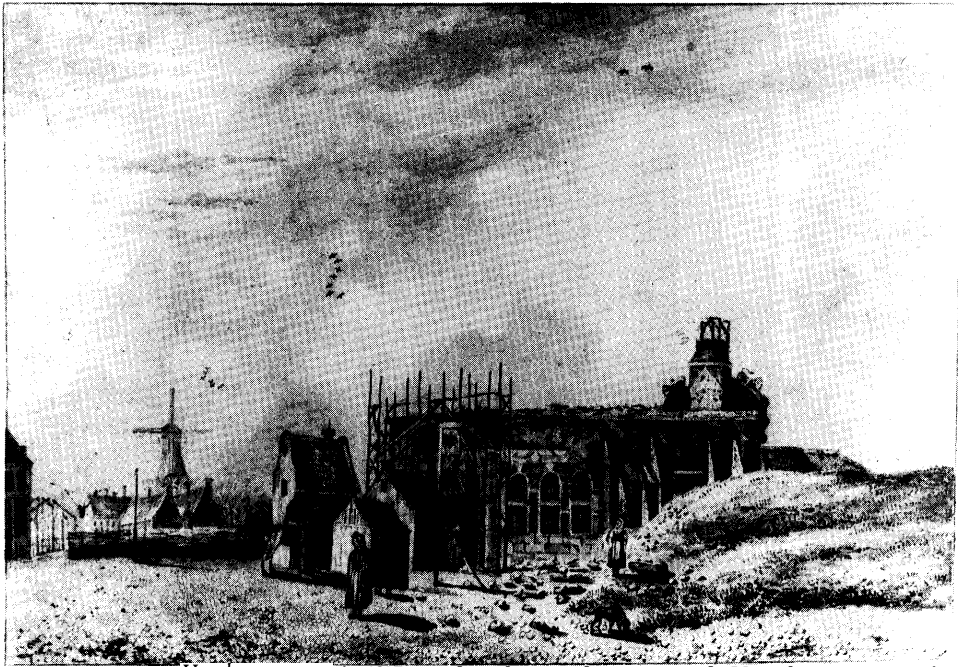
De molenaars die in 1826 klaagden over de hoogte van de bomen op de wal waren niet de enigen. In de vergadering van 26 februari 1833 besloten B&W om na te gaan 'wat er ten aanzien van de bomen op de Schans en Bolwerken zal moeten geschieden om te voorzien in redelyke bezwaren van Molenaars die zich beklagen door de hoogte der bomen om hunne Molens, in hunne broodwinning belemmerd te worden, zonder in hunne overdreven vorderingen toeteeven en de Wandeling van deze Stad geheel te ontcier en dit onderwerp in deszelfs geheel te behandelen ten einde niet telkens door verzoeken dan van dezen dan van geen Molenaar te worden bemoeylykt'⁸⁸. Op 13 mei van het volgende jaar werd besloten om de hoge bomen in de buurt van de molens te kappen en eventueel te vervangen door lagere om 'de wandelplaatsen niet geheel van houtgewas te benemen'. Op 1 december daaropvolgend stelde Commissaris over de Publieke Werken Alewijn voor om de Schans op 'sommige gedeelten' te beplanten 'in de smaak ZOO als zulks reeds van de Weesper tot de Muiderpoort heeft plaatsgehad' zodat deze 'tot meerder genoegen voor de inge-

Weesperpoort werd in 1817 op de afgegraven stadswallen een park ingericht.
 Gravure uit 'Vues Choieses d'Amsterdam et ses Environs chez Fr. Buffa & fils' (1825), J.A. (of A.J.) Lutz
 sculps., C. de Kruyf del., Atlas GAA.

Het park werd aangelegd rondom de bestaande percelen. Ontwerp van A. van der Hart in 1817, afb. 142 uit C.A
 van Swigchem, Abraham van der Hart, Amsterdam 1965.

*Haarlemmerpoort in 1837 was de wal tussen deze poort en de Westerbeer nog aanwezig.
Haarlemmerpoort van de stadszijde gezien. Tekening van J. Postma 1837, Atlas GAA.*

zeten en zou strekken⁸⁹. Hiervoor hoefde zijns inziens geen extra geld te worden uitgetrokken. De opbrengst van het te kappen hout en ‘eenige gelden uit de fondsen Jaarlijks tot onderhoud der stads paden en wegen op de begroting der stads modder en graafwerken toegestaan’ zouden de kosten kunnen dekken. Op 9 december werd aldus door B&W besloten, ‘mits dat de genoemde post daardoor niet overschreden worde’. Omdat de opbrengst van het houtgewas niet zeker was, werd ‘by wyze van proefneming’ begonnen met het gedeelte Schans ‘tusschen de Utrechtsche Poort en het Bolwerk Reguliers’⁹⁰.

Alewijn was echter te optimistisch geweest, zodat het werk gestaakt werd vanwege ‘andere meer dringende werkzaamheden en uit gebrek aan fondsen’⁹¹. Dit tot ongenoegen van een anonieme brievenschrijver, die de Commissaris een plan aan de hand deed om de stad bij de Leidsepoort ‘met weinig kosten’ te ‘verfrayen’. Immers ‘de algemeene klagte is [dat] men zo weinig doet ter genoegen van de Ingezetene van Amsterdam, de Verfraaying van Utrecht is een Punkt van Jaloesy’⁹². Pas in 1840 werd besloten om met de werkzaamheden voort te gaan. In dat jaar maakte de nieuwe Commissaris over de Publieke Werken, Klijn, plannen tot de beplanting van het overige gedeelte Schans tussen de Utrechtse- en Weteringpoort⁹³ en om de vervallen

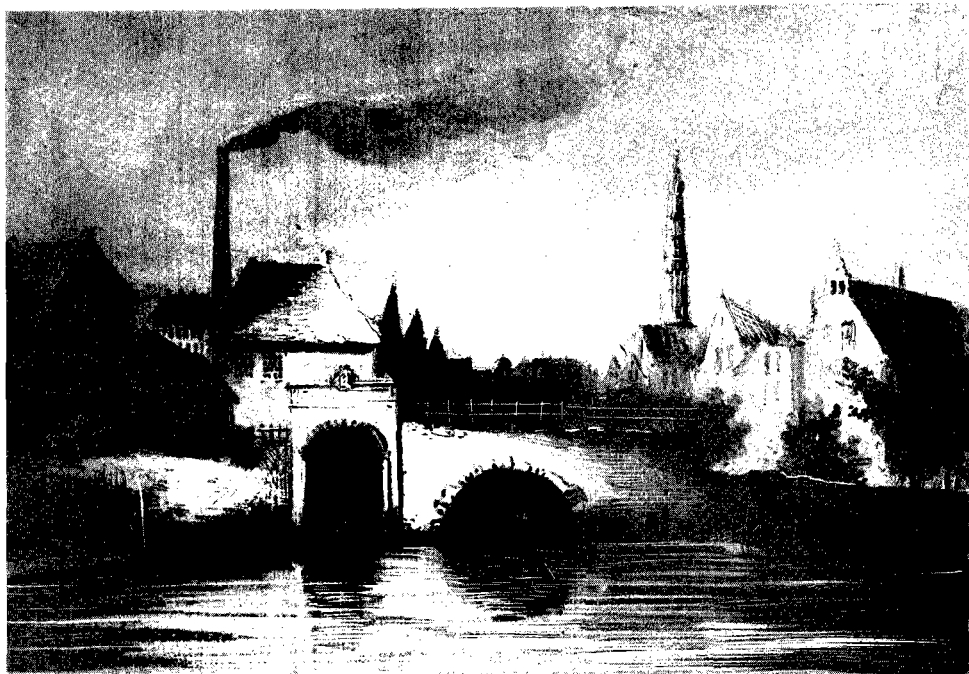
Bij de bouw van de Willemspoort werd de wal afgegraven. Willemspoort van buiten gezien.
Gravure uit 'Nieuwe Gezigten van Amsterdam bij F. Buffa en zonen' (1850), C. Springer del., Th. Fourmois
lith., Atlas GAA.

Weteringpoort te vervangen door een *barrière*⁹⁴, aangezien deze 'minder passend' zou staan als 'eerdaags de wandelingen door het maken van plantsoen' worden aangelegd⁹⁵. Tevens maakte hij een plan voor een plantsoen bij de Willemspoort, die werd gebouwd op de plaats van de in 1837 geamoveerde Haarlemmerpoort⁹⁶. In 1841 werd de Weteringpoort inderdaad gesloopt en op 9 mei 1843 kon de Commissie van toezicht over de Hortus Botanicus tijdelijk belast met de werkzaamheden van de Houtvesterij berichten dat de voorgestelde beplanting op beide plaatsen aangelegd was⁹⁷.

Er volgde nu een reeks van verfraaiingen aan de Schans. De stad kreeg hierbij hulp van een groep particulieren verenigd in de Commissie ter verschaffing van Arbeid aan behoeftige Werklieden. Hierdoor spaarde zij een aanzienlijke som geld uit⁹⁸. De leden van deze Commissie kregen dan ook van B&W te horen dat 'van de zyde der stad geene opofferingen worden ontzien ten einde voor zoo wel haar doenlyk is, behulpzaam te zyn tot het edele en nuttige doel hetwelk UWEdGeb, zich in dezen ten taak hebben gesteld'⁹⁹. Door de bemoeienis van de Commissie ontstonden er in de winter van 1843-1844 wandelpaden 'tusschen de Willempoort en het gewezen Blaauwhoofd', werd een nog bestaand stuk muur om en bij het bolwerk Oosterbeer

gesloopt, evenals de waterkering met deze naam waarvoor een dijk in de plaats kwam, en werden er verbeteringen aangebracht tussen de Leidse- en Raampoort. Deze laatste werkzaamheden bestonden uit 'het afbreken van een gedeelte oude vestmuur tussen de Raampoort en het Bolwerk Rijk benevens het egaliseren van dit terrein, en eene verbreeding naar de waterzijde al daar' en uit 'het gelijk maken en aanwerken' van het gordijn Osdorp-Nieuwkerk¹⁰⁰. De stad legde vervolgens een plantsoen aan op het terrein bij de Raampoort¹⁰¹ en liet deze poort in 1845 door een barrière vervangen, omdat dit strekte 'tot verfraaying van dat gedeelte der stad'¹⁰². Ook de wandelwegen tussen het nieuwe plantsoen en de Leidsepoort werden opgeknapt, maar vanwege de fabrieken die op de bolwerken waren gevestigd kon de Schans hier niet heringericht worden¹⁰³.

Het gordijn tussen Rijk en de Raampoort was de eerste van de drie overgebleven courtines die gesloopt werd. Dit was nodig, want de wijk achter de nog niet geslechte wal, die liep van dit gordijn tot en met het bolwerk Karthuizers, was een smerig achterafbuurtje. Dit blijkt onder andere uit een rapport van, toen nog, Directeur Klijn aan Commissaris over de Publieke Werken Alewijn uit 1836¹⁰⁴. Het handelt

In 1845 werd de Raampoort gesloopt en vervangen door een barrière.

Schilderij van P.C.D. Tetar van Elven, foto Atlas GAA.

over een klacht van de apotheker D'Ailly aangaande een vuilnishoop naast de Zaagmolenpoort, vlak bij diens huis. De pachter van de belt spreekt 'de bezwaren niet tegen: de morsigheid in die buurt is ongevallig; de stank is onaangenaam; het kan schadelijk wezen voor sommige preparaten; der vliegen aantal is soms walgelyk', maar, zo meent Klijn, 'intusschen moeten deze Asch en vuilnishopen ergens zijn'. Hij acht 'de Zaagpoort de minst schadelijke of nadeelige ligging' want het is immers 'een achteraf buurt van de stad' en 'ook dragen over het algemeen de burgers die aldaar gezeten zyn het minst in de belastingen'.

Ondanks de verfraaiing van de Schans kreeg de industrie van het stadsbestuur alle ruimte, zo nodig ten koste van beplanting en water. Dit blijkt onder meer uit de bestemming van het aangeplempte gedeelte van het gordijn Osdorp-Nieuwkerk. De eigenaars van de fabrieken op de nevenliggende bolwerken vroegen dit stuk grond in huur 'tot daarstelling van Magazijnen en Werkplaatsen'. Het rapport van Klijn aan B&W over dit verzoek is duidelijk:

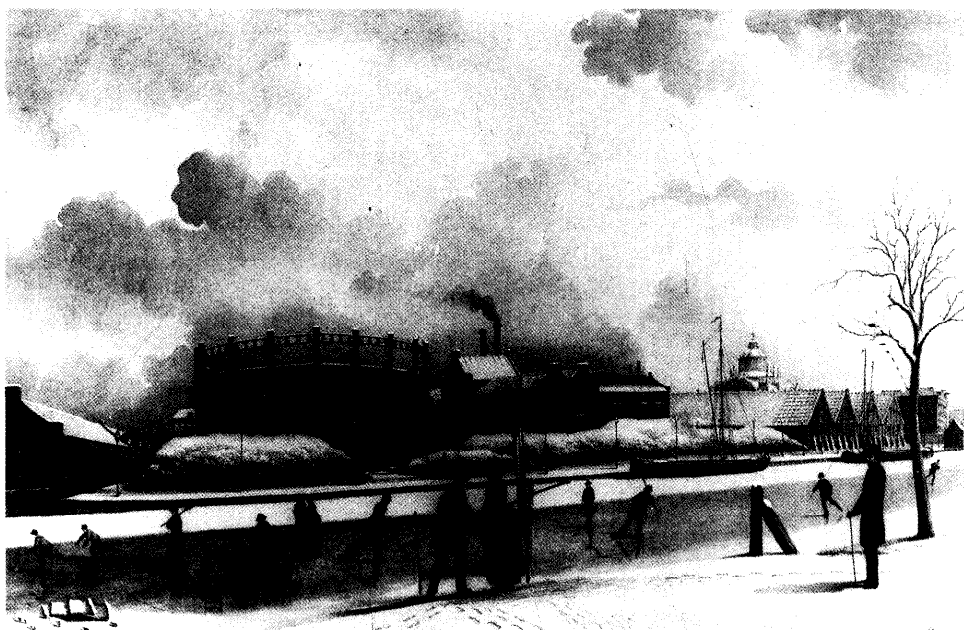
'Het schynt my toe dat tegen het verzochte geen directelyke bezwaren bestaan alleen zullen deeze in dit jaar door aanplemping aangewonnen terreinen niet zo als by UEdachtbare het voorneemen bestaat tot wandelingen tot plantsoen gemaakt kunnen worden doch word de passage langs de Schans behouden zo wel voor rijtuigen als voetgangers en vermag ik uitbreiding van Industrie niet wel anders dan boven genoegen stellen waarom ik niet aarzel gunstig op het verzoek by UEdachtbare adviseeren'¹⁰⁵.

Het stadsbestuur vond de plantsoenen dus minder belangrijk dan de industrie. Zelfs het oudste park op de Schans werd niet ontzien. In 1846 werd tussen de bolwerken Diemen en Weesp een brug gebouwd voor een spoorlijn die het Weesperpoortstation met het Entrepotdok moest verbinden¹⁰⁶.

Een ander voorbeeld van stimulering van industrie ten koste van de openbare ruimte is de 'Hollandsche Gaz Compagnie'. Deze werd in 1846 opgericht in een verlaten fabrieksgebouw op het gordijn Ouderkerk-Reguliers¹⁰⁷. In de volgende jaren volgden vele uitbreidingen, zowel op het land, waardoor delen van het in 1835 aangelegde plantsoen verdwenen, als op het water. De eigenaars kregen in 1857 zelfs toestemming om de stadsvest te verleggen om hun terrein te kunnen vergroten¹⁰⁸.

Maar zij maakten zich ook schuldig aan illegale landwinning. Hierin waren zij niet de enigen, want voor B&W was dit aanleiding om maatregelen te nemen tegen 'zoodanige willekeurige en onwettige in bezineming van gedeelten van Stads Vest waarvan de voorbeelden zich reeds herhaaldelijk hebben voorgedaan'¹⁰⁹. Tenslotte werd het hele gebied tussen de beide bolwerken, inclusief het water door de gasfabriek ingenomen.

Ook de stad zag zich soms genooddaakt om grond aan te plempen, bijvoorbeeld om de voeting van de muur tegen instorting te beschermen. Dit gebeurde onder andere in 1842 toen B&W besloten 'om de boorden van het Bolwerk Sloten tot versterking der muurwerken met aarde langzamerhand te doen aanplempen'¹¹⁰. De

De Amsterdamse *stadsbestuurders* vonden de industrie belangrijker dan groenvoorzieningen. Daarom kon de in 1846 opgerichte *Hollandsche Gaz Compagnie* het plantsoen op en tussen de bolwerken *Onderkerk* en *Reguliers* geheel opslokken.
Tekening van J.M.A. Rieke 1886, Atlas GAA.

nieuwe grond werd op advies van Klijn ‘aan de drie daarachter uitkomende huurders’ in huur uitgegeven en niet ingericht tot ‘Publieke Wandelweg’ zoals enkele wethouders hadden voorgesteld¹¹. Wederom werden de financiële belangen boven het algemeen genoeg gesteld.

Toch, ondanks de prioriteit die men aan de stadskas gaf, werd Amsterdam in het midden van de negentiende eeuw belangrijk verfraaid. Er werd zelfs een strook grond langs het afgelegen Funen vrijgehouden ‘om eventueel de Oostelyke afsluitdyk met dit terrein te verbinden en aldaar een wandelplaats aan te leggen’¹². Op 24 februari 1848 werd door B&W ‘tot dadelyke invoering besloten van de Verlichting door middel van Gaz van de binnen schansen der Stad van het funen af tot aan het gewezen Blaauw hoofd en wel door een getal van 74 [lantaarns]’. Deze moesten de olielampen vervangen die duurder in gebruik waren en minder licht gaven”.

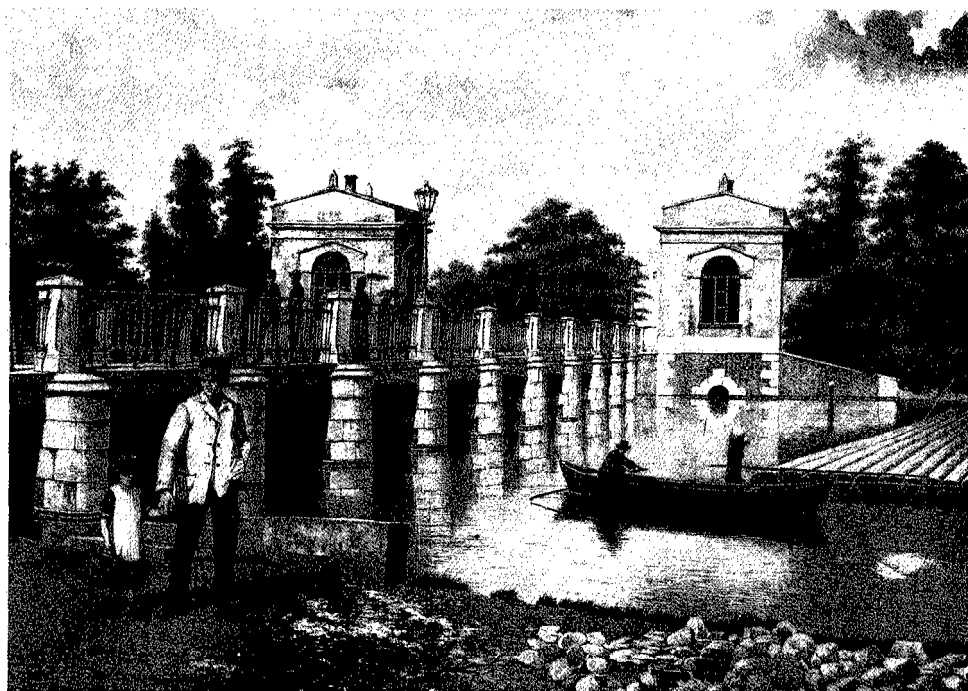
Het tweede van de nog overgebleven gordijnen, Slotermeer-Karthuizers, werd in 1852 geslecht. De beslissing hierover was al in 1850 genomen, maar de veiling leverde toen niet genoeg op naar de zin van B&W. Voor de afbraak en vervanging door een barrière van de in dit gordijn gelegen Zaagmolenpoort werd al op de begroting van Publieke Werken over 1853 geld gereserveerd, maar pas in 1857 werd zij daadwerkelijk gesloopt. Aan de andere kant van de stad gebeurde in dat laatste

jaar hetzelfde met de Weesperpoort. Deze was dusdanig vervallen dat de entree tot de stad een slechte indruk maakte op de reizigers die aankwamen op het Weesperpoortstation. Een andere belangrijke verfraaiing was de aanleg van het Westerpantsoen, een park tussen de Willemspoort en het Blauw hoofd, waarmee men ook in 1857 begon¹¹⁴. Dit park, dat ook Haarlemmerplantsoen en Park Blauw hoofd werd genoemd, was in 1859 gereed¹¹⁵.

Het laatste overgebleven gordijn, tussen de bolwerken Rijkeroord en Slotermeer, werd in 1862 gesloopt en daarna heringericht. Hiermee was het laatste stuk Schans, op het afgelegen Funen en het gedeelte dat werd ingenomen door de Oranje-Nassaukazerne na, beplant met plantsoen of met bomen. Men kon aan de bezoekers van de Internationale Tentoonstelling in het Paleis voor Volksvlijt in 1869 dan ook, met lichte overdrijving, over Amsterdam vertellen:

‘Aan de binnenzijde zijn hare vroegere schansen nagenoeg onafgebroken door fraai plantsoen vervangen’“.

Helaas was op het moment dat de bomencirkel rond de stad gesloten zou worden, de aantasting van deze cirkel al in volle gang. De Hollandsche Gaz Compagnie had in 1869 het plantsoen tussen Ouderkerk en Reguliers al geheel opgeslokt en voor

Weesperbarrière verving in 1857 de vervallen Weesperpoort, omdat deze een slechte indruk zou maken op de reizigers aankomende op het Weesperpoortstation. Tekening van J.M.A. Rieke, Atlas GAA.

De westelijk deel van het bolwerk Oosterblokhuis werd in 1807 verlaagd tot op de aan de binnenzijde liggende grond. Pas vanwege de bouw van het Amstelhotel werd het geheel ontmanteld. Ook de sociëteit Apollo, die sinds 1852 op het bolwerk stond moest toen wijken. Foto, Atlas GAA.

de bouw van het Paleis van Volksvlijt had de Utrechtsepoort en de omringende beplanting moeten wijken. De poort werd in 1859 gesloopt, nadat de Raad op 17 juli 1857 de terreinen waarop het Paleis moest verrijzen in erfpacht had uitgegeven aan de Vereeniging voor Volksvlijt van Dr. Samuel Sarphati.

WONINGBOUW

Het optreden van Sarphati luidde een nieuw tijdperk voor Amsterdam in. De bevolking van de stad, die in de Franse tijd sterk gedaald was, vermeerde na 1813 slechts langzaam. Pas omstreeks 1840 was zij weer op het peil van 1795. Vanaf circa 1860 begon zij snel te groeien¹¹⁷. Ook de economie trok vanaf die tijd aan. Sarphati's optreden kan gezien worden als de eerste uiting van een nieuw élan dat zich in de stad manifesteerde en de aanleg van het Noordzeekanaal, dat in 1876 geopend werd, als één van de hoogtepunten hiervan. Door de snelle toename van de bevolking moest Amsterdam, dat twee eeuwen lang voldoende ruimte had binnen de vestgracht, gaan uitbreiden. Men besloot niet alleen buiten de voormalige verdedigingsgordel te gaan bouwen maar ook erop. Dit gebeurde om de dure grond te benutten en uit vrees dat er anders geen samenhang tussen de nieuwe en de oude stad tot stand zou

komen¹¹⁸. Grote stukken van de voormalige stadsvest werden aangeplempt, het zogenaamde 'normaliseeren', om bouwkvavels te verkrijgen. Zo kreeg de Singelgracht haar huidige vorm¹¹⁹. Reeds in 1854 werden arbeiderswoningen gebouwd op een terrein tussen de bolwerken Westerbeer en De Bogt¹²⁰, maar pas vanaf het einde van de jaren zestig werd dit werk grootscheeps aangepakt.

Op 18 juni 1862 verleende de Gemeenteraad aan Sarphati een concessie 'tot het bebouwen en verfraaijen van den omtrek van het Paleis voor Volksvlijt'. Eén van de plannen hiertoe was de bouw van het Amstelhotel. In de vergadering van 2 februari 1864 verleenden B&W toestemming om het water voor Oosterblokhuis aan te plampen, om hier het hotel te bouwen¹²¹. Het bolwerk dat nog half aanwezig was als vleugel van de Hogesluis zal dan ook kort ervoor of erna geslecht zijn. Zijn eveneens nog half aanwezige tegenhanger aan de overzijde, Westerblokhuis, moet rond 1877 zijn gesloopt toen de aanleg van de Sarphatikade begon. De Hogesluis werd vervangen door een brug met dezelfde naam, die in 1884 voor het verkeer werd opengesteld.

Ook de laatste vier volledige bolwerken werden in de jaren zeventig aan de

Het laatst overgebleven stukje stadsmuur bij bolwerk Zeeburg met chocolademolen De Goede Verwachting en de huisjes die tot 1906 bleven bestaan. Tekening van J.M.A. Rieke 1887, Atlas GAA.

woningbouw opgeofferd. Op 16 maart 1875 keurden B&W de aanbesteding van de vergraving van Slotermeer en Karthuizers goed¹²². Op 1 maart van het jaar daarop besloot de Raad het plantsoen tussen de Raam- en de Zaagmolenpoort te laten opruimen voor het bebouwen van de grond¹²³. Vervolgens werd op 8 maart 1877 door B&W besloten ook het laatste bolwerk aan deze zijde van de stad, Rijkeroord, te verkopen voor afbraak¹²⁴. Ter compensatie van het verdwijnen van de beplanting tussen de Raam- en Zaagmolenpoort werd in 1879 een plantsoen op het voormalige bolwerk Haarlem aangelegd, het Eerste Marnixplantsoen. Een jaar later werd om die reden op Rijkeroord het Tweede Marnixplantsoen ingericht¹²⁵.

Het enig overgebleven bolwerk, Zeeburg, werd na een besluit van B&W van 26 juni 1877¹²⁶ in een veiling, gehouden op 23 juli¹²⁷, verkocht. Nu stond er nog een klein stukje muur op volle hoogte, het gedeelte tussen Zeeburg en het IJ, dat onder de grond verdween toen in 1878-1882 het gebied werd volgebouwd¹²⁸. De molen en de huisjes eromheen, die op de muur stonden, waren op 1 januari 1856 voor vijftig jaar in erfpacht gegeven en moesten dus blijven staan¹²⁹.

Er is van de oude verdedigingsmuur niets bewaard gebleven. De enige herinnering eraan is de vorm van het Eerste Marnixplantsoen, waarin de punt van het bolwerk Haarlem nog te herkennen is. Onder de grond bevinden zich nog wel overblijfselen. Herhaaldelijk zijn deze tevoorschijn gekomen. Van de stadspoorten is alleen de achttiende-eeuwse Muiderpoort bewaard gebleven. Wel resteren er twee overblijfselen van de barrières: de Willemspoort, die in de volksmond altijd Haarlemmerpoort is blijven heten, en het accijnshuisje van het Weteringhek in het Eerste Weteringplantsoen. Dit plantsoen is een overblijfsel van de aanleg van 1843. Hier kan men nog een indruk krijgen hoe de Schans er in het midden van de vorige eeuw moet hebben uitgezien. Verder rest er van de wandelingen alleen hier en daar nog een stukje groen:

‘De mogelijkheden, die de vrijgekomen gordel der oude omwalling stedenbouwkundig bood, zijn nauwelijks benut. Het somberste beeld van het onvermogen dier dagen is wel de wanstaltige Marnixstraat, die het Westelijke beloop van de vroegere bolwerken volgt. De Weteringschans is iets gelukkiger uitgevallen, maar ook hier was een heel wat grootscher oplossing denkbaar’¹³⁰.

BIJLAGE

DE AFBRAAK VAN DE STADSMUUR PER BOLWERK, GORDIJN EN POORT BEKEKEN

Walhoofd in het IJ voorbij Zeeburg

Dit stuk muur was het laatste dat op volle hoogte is blijven staan. In de jaren 1878-1882 werd de omgeving hier volgebouwd, waardoor het onder de grond verdween (Revier ▪ 'Czaar Peterbuurt' 188). De molen en de huisjes eromheen, die op de muur stonden, waren op 1 januari 1856 voor vijftig jaar in erfpacht gegeven en moesten dus blijven staan (Van Eck ▪ Schans en *Buitensingel* 311). Hierdoor kon de Raad pas in 1906 besluiten om de Blankenstraat door te trekken (vergadering 16 mei) en kon men nog een tijd lang de vorm van de wal in de bebouwing herkennen.

Zeeburg

De bekledingsmuur van dit bolwerk werd op 23 juli 1877 in veiling gebracht (5177 nr.386 st.3208). Dit gebeurde na een rapport van de Stadsingenieur, Van Niftrik (5213 nr.25 st.629), dat op 26 juni door B&W werd goedgekeurd. Het ontmantelen van dit bolwerk was 'een begin . . . van het riollering van het terrein' waarop in de volgende jaren woningbouw zou worden gepleegd (5087 nr.7 p.455).

Zeeburg-Jaap Hannes

In oktober 1810 kreeg de aannemer Jan Timmer de opdracht dit gordijn te slopen (5039 nr.220). Op 14 januari van het volgende jaar werd dit door de Thesaurieren Ordinaris goedgekeurd (ibidem). In het verhuuringsregister van de bolwerken staat op mei 1811 over de huur van het grasgewas alhier: 'Door het afbreken van de Vest Muur is dezen post vervallen' (5177 nr.1539 p.108). Op 24 april 1811 beval Generaal Molitor te stoppen met de afbraak van de stadsmuur die toen aan de gang was op het Funen en bij de Haarlemmerpoort (5053 nr. 263 st. 405). Op 12 april van het volgende jaar gaf de Generaal toestemming om voort te gaan met de aangevan-gene graafwerken aan het Funen (5177 nr. 495 st. 574). De aannemer moest de muur 'tot op de houte fundering' afbreken (5039 nr.220). Waarschijnlijk was dit omdat de gracht voor het Funen dichtgeslibd was en het daarom geen nut had om een voeting te laten staan. Zo ontstond door het weghalen van de muur en de aanslibbing een stukje grasland waarin van Jaap Hannes en het gordijn ernaast niets meer te herkennen was.

Jaap Hannes

Waarschijnlijk is dit bolwerk rond 1788 ingestort. Een aantekening in een rapport van april-mei van Directeur Schilling, lijkt hierop te duiden. Hij bericht aan de Thesaurieren dat er een rol gemaakt wordt 'tot het applaneeeren van het gepuinde Bolwerk Jaaphannes hetwelk dienen moet tot een Exercitie- plaats' voor de cavalerie (5040 nr.334 p.749). Op 6 juli 1796 legde Schilling een bestek over aan de Thesaurieren Ordinaris aangaande het afbreken van het 'nog overige gedeelte muurs om het Bolwerk Jaaphannes' (ibidem nr.336 p.66). Daarna werd de grond binnen en buiten het bolwerk 'geaplaneerd' en met groene zoden belegd. Dit blijkt uit een notitie op pagina 7-9 van een aantekenboekje uit 1801-1803 (5039 nr.220). Dezelfde aannemer, Jan Timmer, die het gordijn Zeeburg-Jaap Hannes amoveerde kreeg de opdracht om de aardwulven van Jaap Hannes uit te graven (ibidem). Dit gebeurde in 1812-1813. In het verhuuringsregister van de bolwerken staat op mei 1812: 'door het opgraven en uijtwerken van de vestmuur en aard wulven is dit Bolwerk onbruikbaar gemaakt voor het gras Gewas op een klein smal strookje na' (ibidem nr.1539 p.136). Dit strookje werd in mei van het volgende jaar niet meer verhuurd: 'Door het uytgraven van de Aardwulven van de Vestmuur is desen post vervallen' (ibidem).

Oosterbeer

Dit bolwerk dankte zijn naam aan de waterkering die lag tussen de punt ervan en de Diemerdijk. In 1809 werd de aannemer Jan Timmer de afbraak van enkele gedeelten stadsmuur gegund waarbij ook de zuidelijke flank van het bolwerk Oosterbeer hoorde (5039 nr.220). In 1810 werd begonnen met de afbraak, zoals blijkt uit het rapport van Directeur Van der Hart van januari-februari van dat jaar: 'Dat de Schansmuur die zich langs den Tuin en de wederzyde Bolwerken No. 3 en 4 komt uitte strekken nog in dit lopende Jaar van stadswegen zal worden afgebroken' (5040 nr.110 p.10) Op 3 augustus 1810 werd Timmer ook nog de afbraak van een gedeelte van de face gegund, zodat het bolwerk tenslotte nagenoeg tot aan de Oosterbeer was verlaagd. De noordelijke face en flank bleven als onderdeel van de waterkering bestaan. Op een plattegrond, gemaakt

in 1810 ten behoeve van de bouw van de Sr. Charleskazerne (de latere Oranje-Nassaukazerne), staat dan ook: 'Partie du Bastion faisant digue de mer' (Atlas GAA nr. Top.86-3). Op 1 februari 1844 besloten B&W om een groep particulieren die zich verenigd hadden in de Commissie tot Verschaffing van Werk aan Behoeftige Werklieden te autoriseren de bouwvallige Oosterbeer te doen afbreken. Deze werd vervangen door een aarden dam (5177 nr.188 st.43). Tegelijkertijd werden ook de 'muurwerken by het Bolwerk Oosterbeer' afgebroken (5179 nr.168 st.1203).

Oosterbeer-Oetewaal

Op deze plaats werd in 1810-1814 de Oranje-Nassaukazerne gebouwd. Het gordijn werd in het eerstgenoemde jaar ontmanteld door Jan Timmer (5040 nr.110 p.50) als onderdeel van de aanbesteding van 1809 (zie Oosterbeer). Dit gebeurde vanwege bouwvalligheid van de muur en niet omdat hier de kazerne zou komen. De Maire van Amsterdam schreef namelijk aan de Prefect van het Departement Zuiderzee: 'le rampart a ete demoli avant que le projet de la Cazerne a ete fait a cause du mauvais etat dans la quelle il se trouvait' (5179 nr.4 st.542). De aannemer moest ook de hier aanwezige kazemat afbreken en met aarde opvullen (5040 nr.112 p.5).

Oetewaal

Bij de aanbesteding van 1809 (zie Oosterbeer) werd aan Jan Timmer ook vergund om de muur van Oetewaal te verlagen. In het verhuuringsregister van de bolwerken staat onder juni 1809 bij Oetewaal: 'Door het afbreken van de Vest Muur is dese post vervallen' (5177 nr.1539 p.111). De daadwerkelijke afbraak vond in 1810 plaats (zie Oosterbeer).

Oetewaal-Muiderpoort

Dit stukje gordijn hoorde bij de aanbesteding aan Jan Timmer in 1809 (zie Oosterbeer).

Muiderpoort

Deze poort, die op de plaats van haar in 1769 ingestorte voorgangster is gebouwd en in 1771 in gebruik werd genomen, is niet gesloopt.

Muiderpoort-Muiden

Op 18 december 1805 deed Directeur Schilling aan de Thesaurieren Ordinaris het voorstel om de muur tussen de Muider- en de Weesperpoort te verlagen aangezien deze zich in zeer bouwvallige toestand bevond (5040 nr.340 p.538). Dit werk werd op 29 januari van het volgende jaar door Lambertus Sabelis uit Haarlem aangenomen (5039 nr.220). Op 5 juli 1808 kreeg de Stadsboomplanter Christoffel Vink het toezicht over het opmaken van de aarden wal 'langs de binnenzijde van de verlaagde Vestmuur tusschen de Muider en Weesperpoorten', waaruit blijkt dat de afbraak toen voltooid was (ibidem). In het verhuuringsregister van de bolwerken staat onder mei 1809 dat het grasgewas tussen de poorten weer verhuurd werd (5177 nr.1539 p.112-114). De wal was dus binnen een jaar opgezet.

Muiden

Zie Muiderpoort-Muiden.

Muiden-Diemen

In het Besoigneboek van de Thesaurieren Ordinaris staat op 14 januari 1756 een bericht over de 'ingestorte wal tusschen de Weesper en Muider Poorten' (5039 nr.24 p.247). De muur bij het ingestorte gedeelte werd geheel weggenomen en zou bij wederopbouw 'drie en zeeventig duizend guldens' gaan kosten (5040 nr.25, 5 augustus 1757). Blijkbaar was dit te duur want herstel heeft niet plaatsgevonden. In 1805 meldde Directeur Schilling namelijk dat 'de Courtine tusschen de Bolwerken Diemen en Muyden, benevens de oostlyke Flanq en Façe van 't eerstgenoemde Bolwerk onbemuurd zyn' (ibidem nr.340 p.538).

Diemen

Zie Muiderpoort-Muiden en Muiden-Diemen.

Diemen- Weesp

Zie Muiderpoort-Muiden. Toen de muur hier werd verlaagd, bleek deze te zwak om er een aarden wal achter

te kunnen zetten. Daarom werd besloten om hem op enkele plaatsen tot op het fundament af te breken en langs het gehele gordijn een dam in de vestgracht te leggen om de aarden wal te steunen (5040 nr.341, 14 feb.1807). Op deze dam werden 'Rietgorssen' gelegd, 'om het afspoelen van dezen dam met de kabbeling van 't Vestwater te voorkomen' (5039 nr.220).

Weesp

Zie Muiderpoort-Muiden. Waarschijnlijk was dit bolwerk in 1807 aan de beurt. In het verhuuringsregister van de bolwerken staat dat de huur van een tuin alhier vanaf dat jaar verminderd is, want 'door het afbreken van de Vest Muur is de tuin verkleijnd' (5177 nr.1539 p.12).

Weesp- Weesperpoort

Zie Muiderpoort-Muiden.

Weesperpoort

Op 22 november 1855 maakte de Gemeenteraad geld vrij voor de verbetering van de toegang tot de stad ten behoeve van de reizigers die aankwamen op het Rhijnspoorwegstation (Van Eck • Schans en *Buitensingel* 256). Besloten werd om de Weesperpoort te vervangen door een barrière. Dit werk is in 1857 uitgevoerd, want op 5 februari van dat jaar keurden B&W de aanbesteding hiervan goed.

Weesperpoort-Oosterblokhuis

Op 31 juli 1806 vond de aanbesteding plaats van de verlaging van de muur vanaf de Weesperpoort tot en met de oostelijke face van het bolwerk Oosterblokhuis (5039 nr.220).

Oosterblokhuis

Zie Weesperpoort-Oosterblokhuis. De aannemer moest ook de hier gelegen kazemat uitbreken en met aarde opvullen (5177 nr.187 st.1818). Op 14 januari 1807 werd besloten de westelijke face en flank wegens bouwvalligheid te verlagen tot op de aan de binnenzijde liggende grond, hetgeen aan Jan Timmer werd gegund (5039 nr.220). Dit maakt het waarschijnlijk dat deze ook de afbraak van de muur tot de Weesperpoort voor zijn rekening nam. Het staan gebleven gedeelte van Oosterblokhuis werd kort voor of na 2 februari 1864 afgebroken. Op deze datum gaven B&W namelijk aan Samuel Sarphati toestemming om het water voor het bolwerk aan te plempen voor de bouw van het Amstelhotel.

Hogesluis

De twee westelijke van de drie bogen die voor de scheepvaart waren bedoeld werden in 1823 tot één doorgang gemaakt om de groter wordende schepen toegang tot de stad te kunnen blijven bieden (Van Eck Schans en *Buitensingel* 205-206). In 1882-84 werd de Hogesluis vervangen door de huidige brug met dezelfde naam (ibidem 235).

Westerblokhuis

Net als bij Oosterblokhuis bleef van dit bolwerk de zijde aan de Amstel staan. Over de verlaging van het westelijk deel heb ik alleen een ongedateerde notitie gevonden met berekeningen (5039 nr.220). Hieruit blijkt dat de muur op een hoogte van vijf voet boven het stadspeil moest blijven staan. Op hetzelfde blaadje staan berekeningen over de afbraak van de muur tussen het bolwerk en de Utrechtsepoort, zodat het waarschijnlijk is dat dit gelijktijdig is gebeurd (zie Westerblokhuis- Utrechtsepoort). Het gehele bolwerk moet in 1877 afgegraven zijn toen werd begonnen met het bouwklare maken van de grond voor de aanleg van de Sarphatikade (Van Eck Schans en *Buitensingel* 234).

Westerblokhuis-Utrechtsepoort

Op 8 oktober 1806 werd de afbraak van dit gedeelte muur aanbesteed aan Jan Timmer (5039 nr.220).

Utrechtsepoort

Deze poort moest voor het Paleis voor Volkslijt wijken. Bij de beslissing tot overdracht van de terreinen, in de vergadering van de Gemeenteraad op 17 juli 1857, werd ook het besluit tot afbraak van de poort genomen (Van Eck -Schans en *Buitensingel* 215). Op 22 december 1858 besloot de Raad om haar tot amotie te verkopen.

De veiling vond plaats op 31 januari 1859 (5177 nr.286 st.312).

Utrechtsepoort-Ouderkerk

In zijn rapport van 18 januari 1804 vroeg Directeur Schilling aan de Thesaurieren Ordinaris of de afbraak van de bouwvallige stadsmuur 'op den voet van het **voorledene** Jaar gecontinueerd zal worden', hetgeen zij fiatteerden (5040 nr.340 p.4). Op 14 maart adviseerde de Directeur om de muur tussen de Utrechtse- en Leidsepoort aan te pakken, waarna hij op 25 april de opdracht kreeg om hiervoor een bestek te maken (5039 nr.29 p.254). Op 7 mei vond de aanbesteding plaats van: 'het Bolwerk Ouderkerk get: No. 10, met de ten Oosten en Westen daaraan palende halve en **heele** Courtine, alsmede het Bolwerk Amstelveen No.13, met de Courtine tusschen hetzelfde Bolwerk en de Weteringpoort' (5177 nr.187 st.1818).

Ouderkerk

Zie Utrechtsepoort-Ouderkerk.

Ouderkerk-Reguliers

Zie Utrechtsepoort-Ouderkerk. Reeds op 10 december 1801 had Directeur Schilling geadviseerd om de afbraak van dit gordijn 'tot een **proefneeming**' aan te besteden (5039 nr.220), maar uiteindelijk werd Reguliers-Wetering hiervoor genomen.

Reguliers

Door een storm in de nacht van 20 op 21 februari 1794 schoof een gedeelte van de muur van de westelijke face van dit bolwerk van het fundament af. Aangezien ook de rest van deze face op instorten stond en het gehele bolwerk bouwvallig was, werd het op aandringen van Directeur Schilling ontmanteld tot op twee voet boven stadspeil. Andere oplossingen, zoals herbouw of afrasteren, bleken namelijk kostbaarder te zijn. De aarden wal werd afgegraven met een schuinde van 45 graden. Deze werkwijze voldeed blijkbaar aan de verwachtingen, want later diende de afbraak van de rest van de muur 'op zulk **eenen** voet en wyze' als bij Reguliers te geschieden (5039 nr.220).

Reguliers-Wetering

Met de aanbesteding van de afbraak van de muur tussen Reguliers en de Weteringpoort begon de officiële ontmanteling van Amsterdam. Deze aanbesteding vond plaats op 26 juli 1803 (5177 nr.187 st.1818) en werd aan Myndert Hinrichs gegund (5040 nr.340 p.170). De aannemer begon reeds twee dagen later met de werkzaamheden (5177 nr.1539 p.117), **die b'innen** een jaar geklaard waren. Directeur Schilling vertelt namelijk in zijn rapport van 14 maart 1804 (zie Utrechtsepoort-Ouderkerk), dat dit gedeelte muur is afgebroken.

Wetering

Zie Regulier+Wetering.

Wetering- Weteringpoort

Zie Reguliers-Wetering.

Weteringpoort

Deze onderdoorgang in de stadsmuur bleef na de ontmanteling van het gordijn waarin het lag, staan. Op 7 mei 1805 besloten de Thesaurieren Ordinaris om de muur naast het poortje 'met rechthoekige vleugels te doen optrekken en wel zodanig dat de nieuw gemaakte **Graswal** wederzyds tegen dezelve zal komen te sluiten' (5040 nr.106 p.272). Toch was de Weteringpoort de eerste poort die werd vervangen door een barrière. De aanleg van plantsoenen op de Schans alhier was volgens de Gemeenteraad een goede gelegenheid om 'die toegang tot de stad geheel te vernieuwen', aangezien voor volledig herstel 'de kosten aanzienlijk zullen zijn' (vergadering 18 november 1840). In 1842 werd de barrière gebouwd (Van Eck *Schans en Buitensingel* 151).

Weteringpoort-Amstelveen

Zie Utrechtsepoort-Ouderkerk.

Zie Utrechtsepoort-Ouderkerk. Dit bolwerk werd in 1804 afgegraven. In een rapport van 27 maart 1805 aan de Thesaurieren Ordinaris spreekt Directeur Schilling namelijk over 'het in 't voorledene Jaar reeds verlaagde Bolwerk Amstelveen' (5039 nr.220).

Amstelveen-Schinkel

In zijn rapport van 27 maart 1805 adviseerde Directeur Schilling de Thesaurieren Ordinaris om de muur tussen het 'reeds verlaagde Bolwerk Amstelveen' en de Leidsepoort tot afbraak aan te besteden. Op 13 april daaropvolgend kreeg de Directeur toestemming om hiervoor een bestek te maken (5039 nr.220). De afbraak werd op 13 mei door Lambertus Sabelis aangenomen (ibidem).

Schinkel

Zie Amstelveen-Schinkel. Dit bolwerk werd in 1805 afgebroken, want op 18 december van dat jaar kregen de Thesaurieren een verzoek om huurvermindering voor een perceel alhier vanwege het 'onlangs wegbreeken van de Stadsmuur' (5039 nr.31 dossier III).

Schinkel-Leidsepoort

Zie Amstelveen-Schinkel.

Leidsepoort

In de vergadering van 25 oktober 1860 besloot de Gemeenteraad geld vrij te maken om deze poort te vervangen door een barrière. Zij had belangrijke schade opgelopen tijdens stormen in februari en mei van dat jaar. Deze schade was met 'spaarzaamheid' hersteld, maar de gehele poort was bouwvallig. Daarom werd zij op 15 januari 1862 voor amotie verkocht. Op 30 april daaropvolgend werd de bouw van de barrière aanbesteed. (Van Eck *Schans en Buitensingel* 116-117).

Leidsepoort-Sloten

Op 31 juli 1806 werd het verzoek van de aannemer van de afbraak der stadsmuur tussen de Muider- en Weesperpoort en tussen het bolwerk Amstelveen en de Leidsepoort, Lambertus Sabelis, om ook de muur van deze poort tot en met de zuidelijke flank van het bolwerk Sloten te mogen verlagen door de Thesaurieren Ordinaris toegestaan. Dit gebeurde op dezelfde voorwaarden als de afbraak tussen de Muider- en Weesperpoort (5040 nr.340 p.662). In februari 1807 werd de schutsluis in dit halve gordijn afgebroken en de eroverheen liggende boog vervangen door een houten brug (ibidem nr.347 p.436-437).

Sloten

Zie Leidsepoort-Sloten. Op 14 januari 1807 kreeg Jan Timmer toestemming om de muur vanaf de zuidelijke flank van Sloten tot en met het bolwerk Rijk af te breken. Hij moest in het voorjaar met de werkzaamheden beginnen (5040 nr.341 p.1). Op 24 juni was men bezig met de noordelijke flank van Sloten. Dit blijkt uit een rapport van Directeur Schilling over de verplaatsing van een huisje dat in de weg stond bij de afbraak (ibidem p.108). Voor november waren de mannen van Timmer gereed met het hele bolwerk. Op de 5e van die maand kreeg Schilling namelijk een verzoek om een tuin tot de afgebroken muur te mogen vergroten (ibidem p.279). De rest van het door Timmer aangenomen werk was in het volgende jaar voltooid, want in 1808 werd de aanleg van de aarden wal achter de door hem verlaagde muur aanbesteed (5039 nr.220).

Sloten-Osdorp

Zie Sloten. In dit gordijn bleven zes aardwelven 'ten wederzyde van de Stads Steenhouders Loos en de Lourier-Duiker' zitten (5039 nr.220).

Osdorp

Zie Sloten.

Osdorp-Nieuwerkerk

Zie Sloten.

Nieuwkerk

Zie Sloten. In maart 1808 was men bezig met het verlagen van de muur rond Nieuwkerk. Dit blijkt uit een request om huurvermindering omdat de schutting die het bolwerk afsloot is weggehaald vanwege 'het afbreken en slechten van **de** Vestmuur'. Hierdoor is het 'thans opgegraven en openleggende Bolwerk' minder geschikt geworden voor het bleken van wasgoed, de nering van de requestant (5040 nr.108 p.39-41).

Nieuwkerk-Rijk

Zie Sloten.

Rijk

Zie Sloten

Rijk-Raampoort

Dit gordijn werd in **de** winter van 1843-1844 door werkloze arbeiders ontmanteld. Het werk gebeurde onder toezicht van de Commissie ter Verschaffing van Arbeid aan Behoeftige Werklieden (5177 nr.188 st.43).

Raampoort

Nadat het gordijn waarin de Raampoort lag ontmanteld was, werd hier door de stad een plantsoen aangelegd (5179 nr.163 st. 332). B&W stelden daarom de Gemeenteraad op 18 juli 1844 voor om de bouwvallige Raampoort te amoveren en te vervangen door een barrière. Dit zou, schreven zij in een memorie van de 30ste daaropvolgend, 'strekken tot *verfraaying*' van deze stadstoegang, aangezien de poort geen 'bouwkundige schoonheid' bezat. Bovendien zou reparatie te kostbaar *zijn* en was afbraak niet jammer '*voor eenige geschiedkundige herinnering*'. (ibidem st.445) De Raad keurde dit voorstel op 9 september van hetzelfde jaar goed. De aanbesteding werd in de vergadering van 22 april 1845 door B&W gefiatteerd.

Rijkeroord

Dit bolwerk stond in 1814 op de nominatie om geslecht te worden. In april van dat jaar had de Thesaurier na een verzoek van Jan Timmer mondeling aan deze toestemming gegeven om de bolwerken Rijkeroord en Haarlem en **de** gordijnen Rijkeroord- Slotermeer en Karthuizers-Haarlem 'tot twee voeten boven stadspel te verlagen' (5177 nr.187 st.1818). Om onbekende redenen werd 'bij een later besluit van den Heer Thesaurier' bepaald om het afbreken 'provisieel en tot nader order' tot Haarlem en Karthuizers-Haarlem te beperken. Dit staat in een 'nota' gedateerd 23 april 1816, die aan het bestek van de afbraak is toegevoegd (ibidem). De nadere order is echter niet gekomen, want pas op 8 maart 1877 werd door B&W besloten om Rijkeroord tot ontmanteling te verkopen om hier de Singelgracht te kunnen normaliseren. Op 11 juli daaropvolgend werd **de** aanbesteding door dit college goedgekeurd.

Rijkeroord-Slotermeer

Dit gordijn zou evenals het bolwerk Rijkeroord al in 1814 worden ontmanteld (zie Rijkeroord). Uiteindelijk is het pas geslecht **na de** demping van **de** Anjeliërsgracht. Hierdoor was namelijk de Westerstraat ontstaan, 'de breedste straat' van de stad en volgens een plan van B&W, gedateerd 28 januari 1862, moest deze een eigen toegang krijgen. Een brug van steen en ijzer ter hoogte van de nieuwe straat zou **de** twee 'vernieuwing eischende' houten bruggen voor de Anjelier- en de Gieterstraat moeten vervangen. De weg tussen de Raam- en Zaagmolenpoort zou dan **ook** verbeterd moeten worden, onder andere door de afbraak van 'den daar nog aanwezigen gordijnmuur', want dit zou '**de** luchtversiering *aldaar* bevorderen en het uitzicht **verbeteren**'. (5079 nr.441 st.225) De Gemeenteraad ging op 20 augustus 1862 akkoord met het voorstel en in 1865 werd de nieuwe weg, met aan weerszijden plantsoen, opengesteld (Van Eck • Schans en *Buitensingel* 44).

Slotermeer

Op 8 maart 1875 stelden B&W aan de Gemeenteraad voor om de bolwerken Slotermeer en Karthuizers te vergraven en het tussenliggende water te dempen om zo de Singelgracht te normaliseren (5079 nr.499 st.76). De Raad hechtte op 10 maart haar goedkeuring hieraan (Van Eck • Schans en *Buitensingel* 56) en op 16 maart fiatteerden B&W de aanbesteding aan J.P. Cornelissen.

Karhuizers Zie Slotemeer.

Karhuizers-Haarlem

In april 1814 kreeg Jan Timmer toestemming van de Thesaurier op zijn verzoek om 'te mogen continueren' met de afbraak van de stadsmuur (zie Rijkeroord). Het gordijn Karhuizers-Haarlem was één van de te verlagen stukken. Op een klad-tekening uit 1815 van de muur tussen Rijk en Haarlem staat bij dit gordijn 'af te breken' (5039 nr.220). In het verhuringsregister van de bolwerken staat: 'Door het afbreken van de Vest Muur is *desen* post vervallen begonnen den Eersten december 1815' (5177 nr.1539 p.122). Waarschijnlijk is dit het laatste stuk muur dat in deze jaren geslecht werd. In 1816 werd namelijk om onbekende redenen besloten om met de ontmanteling van de stad te stoppen (zie Rijkeroord).

Haarlem

Dit bolwerk behoorde bij de aanbesteding die in april 1814 plaatsvond (zie Rijkeroord). Waarschijnlijk werd hier toen met de werkzaamheden begonnen, want in het verhuringsregister van de bolwerken is de laatste invoering voor één van de percelen op Haarlem **maart** 1814, met de mededeling: 'Door het afbreken van de VestMuur is *desen* post koomen re vervallen' (5177 nr.1539 p.45). In 1815 was men nog niet klaar, **want** 21 augustus van dat jaar verzocht de aannemer om de verwijdering van een schutting die op het bolwerk stond, omdat deze 'tot het continueren zijner werkzaamheden hinderlijk zoude zijn' (5361 nr.91) en op de onder Karhuizers-Haarlem genoemde klad-tekening staat bij Haarlem: 'Dit bolwerk wordt thans (in 1815) afgebroken'.

Haarlem-Sloterdijk

In 1809 (waarschijnlijk rond 24 juli, zie Sloterdijk-Haarlemmerpoort) kreeg Jan Timmer toestemming om het gedeelte muur tussen het bolwerk Haarlem en de Haarlemmerpoort af te breken (5039 nr.220), maar in mei 1811 moest hij hier op bevel van Generaal Molitor mee stoppen (zie Zeeburg-Jaap Hannes). Op 12 maart van het volgende jaar protesteerde de Generaal dat de werkzaamheden bij de Haarlemmerpoort weer begonnen waren (5361 nr.88), waarna ook daadwerkelijk gestopt werd. Op 17 oktober daaropvolgend diende de aannemer namelijk een request in om weer door te mogen gaan. Hij kreeg hiervoor op 8 januari 1813 toestemming. (5053 nr.317 st.360) Het gordijn Haarlem-Sloterdijk was toen nog niet ontmanteld, want in een 'Opgave van de gedeelten Vestmuurs welke volgens Contract door Jan Timmer nog moeten afgebroken worden' van Directeur Schilling, gedateerd 17 november 1812, staat het vermeld (5039 nr.220). Waarschijnlijk was de aannemer toen hij in 1813 verder ging met de afbraak nog niet met de ontmanteling van dit gordijn begonnen (zie Sloterdijk). Op de bij Karhuizers-Haarlem genoemde klad- tekening uit 1815 staat: 'Deze *Courtine* is reeds afgebroken'.

Sloterdijk

Zie Haarlem-Sloterdijk. Waarschijnlijk werd met de ontmanteling van dit bolwerk begonnen in het begin van 1810. In het verhuringsregister van de bolwerken staat namelijk de volgende aantekening: 'Door het vermaaken van de kleine Brouwers sluijs na januarij 1810 is de Tuijn voor de woning van de Molenaar *geammoveert*' (5177 nr.1539 p.46). De Brouwerssluis lag in de hoek die het bolwerk Sloterdijk met het halve gordijn naar de Haarlemmerpoort maakte. Nadat de sluis gesloopt was ging men vermoedelijk door met het bolwerk. Verderop in het verhuringsregister staat bij een perceel op Sloterdijk: 'Door het afbreken van de Vest *Muur* is *desen* post vervallen'; de laatste invoering is 1810 (ibidem p.56). In een stuk getiteld 'Nota van de Bolwerken over 1812 opgegeven Den 20 september 1811' staat bij Sloterdijk: '*desen* post is vervallen door 't afbreken van de Vest Muur, zal na *gedagten* gesloopt worden' (5039 nr.220). Uit dit alles blijkt dat Timmer bezig was met de afbraak van Sloterdijk toen in 1811 het bevel van Molitor tot stopzetting kwam (zie Zeeburg-Jaap Hannes). Het is waarschijnlijk dat hij hier ook mee bezig was toen hem de tweede waarschuwing bereikte (zie Haarlem-Sloterdijk). Het bolwerk staat namelijk vermeld in de 'Opgave' uit 1812 van Schilling (zie Haarlem-Sloterdijk). Hij zal dan ook weer met dit bolwerk begonnen zijn toen hij in januari 1813 mocht doorgaan met de afbraak.

Sloterdijk-Haarlemmerpoort

Zie Haarlem-Sloterdijk. Dit was waarschijnlijk het eerste stuk van de aanbesteding van 1809 dat Jan Timmer afbrak. In het verhuringsregister van de bolwerken staat bij de post 'het grasgewas van het Bolwerk No.23 Sloterdijk Met het gordijn No.18 *geleegen* bij de haarlemmerpoort': 'Door het afbreken van de Vest Muur is *desen* post vervallen Begonnen den 24 juli 1809 (5177 nr.1539 p.123). De Brouwerssluis werd begin 1810

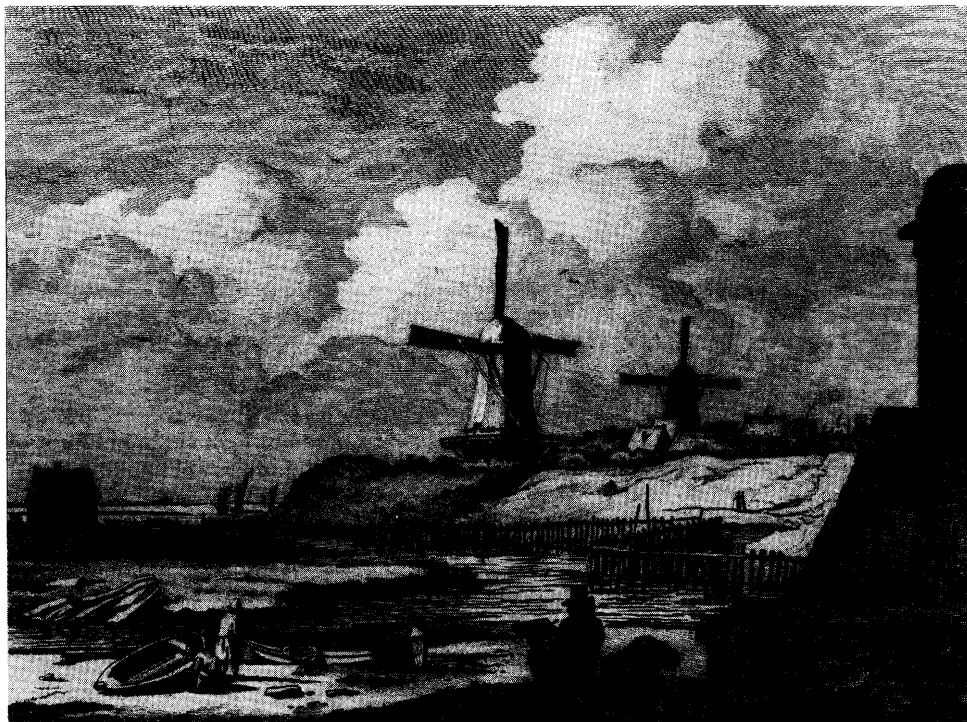
verbouwd en het bolwerk Sloterdijk is vermoedelijk daarna aangepakt (zie Sloterdijk). Hieruit blijkt dat de werkzaamheden begonnen naast de Haarlemmerpoort.

Haarlemmerpoort

Deze poort had de twijfelachtige eer om de eerste te zijn die gesloopt werd. In de vergadering van 9 februari 1837 besloten B&W tot amotie. Op 8 maart daaropvolgend schreef de Burgemeester aan de Raad 'dat de Haarlemmerpoort sedert lang bouwvallig zijnde in den laatsten tijden door de menigvuldige stormen geschokt, een dreigend aanzien had verkregen, zoodat de vergadering van burgemeester en wethouders vermeend had ter voorkoming van ongelukken, dezelve te moeten afbreken' (Van Eck • *Schans en Buitensingel* 23). Ervoor in de plaats kwam de Willemspoort, die op 27 november 1840 door haar naamgever, koning Willem II, werd geopend (ibidem 24). Deze poort, die op dezelfde plek kwam te staan als haar voorgangster en tot op de dag van vandaag aanwezig is, wordt door Van der Woud 'vermoedelijk de meest monumentale barrière van Nederland' genoemd (*Lege land* 340). Zij was immers niet voor de verdediging van de stad gebouwd, maar voor het innen van de accijnzen.

Haarlemmerpoort- Westerbeer

Het gedeelte muur tussen de Haarlemmerpoort en de waterkering genaamd Westerbeer is het enige waarvan ik niet in de bronnen heb kunnen vinden wanneer het geslecht werd. Wel heb ik enkele afbeeldingen gevonden, zoals van J. Jelgerhuis uit 1830 (Atlas GAA nr. D17448), waaruit blijkt dat dit stuk muur is afgebroken. De wal erachter werd niet verlaagd, waarschijnlijk omdat het bolwerk Westerbeer, dat slechts half bemandeld was, niet werd afgegraven. Uit afbeeldingen blijkt dat pas na de bouw van de Willemspoort de wal verdween.

De wal tussen de Westerbeer en het bolwerk Het Blauwhoofd is nooit met een muur bekleed geweest.

Gravure, J. Hulswit del. 1802, J. de Wit Jz. sculp. 1803, Atlas GAA.

Westerbeer

Zie Haarlemmerpoort-Westerbeer. De Westerbeer lag in de vestgracht tussen de Haarlemmerdijk en de punt van het bolwerk, dat zijn naam eraan ontleende. De waterkering verdween in 1875 nadat het Westerkanaal was gegraven (Van Eck • Schans en *Buitensingel* 12). Het gedeelte van de stadswal tussen de Westerbeer en het bolwerk Leeuwenburg is nooit bemuurd geweest.

Westerbeer-De Bocht

Zie Westerbeer.

De Bocht

Zie Westerbeer

De Bocht-Leeuwenburg

Zie Westerbeer.

Leeuwenburg (Het Blauwhoofd)

Toen de stadsmuur in het begin van de negentiende eeuw verlaagd werd, bleef dit bolwerk op volle hoogte staan. Waarschijnlijk was de ligging in het II, waardoor het blootgesteld was aan eb en vloed, de reden dat de muur eromheen niet gesloopt werd en zelfs gerepareerd. Dit gebeurde in 1796 (5040 nr.335 p.247, 253) en in 1804 (ibidem nr.340 p.129). Pas toen de Westerdoksdijk aangelegd werd besloot men het bolwerk te ontmantelen. In het protocol van de notulen van de vergadering van de Commissie belast **met** het bestuur van het Amortisatiefonds van 29 september 1829 lezen we over 'de Strekking van den nieuwen dyk de amotie van **de** punt van het Blaauwhoofd noodzakelijk makende' (5085 nr.2 p.468). Op 6 oktober daaropvolgend staat dat de dit 'niet vroeger dan po. *Mey 1830* zal gebeuren (ibidem p.487). Een plattegrond uit november 1832 leert ons dat niet alleen de punt, maar het hele bolwerk ontmanteld is (Atlas GAA; stads gedeelten **141**, nr. E 3841). Dit moet dus gebeurd zijn tussen 1 mei 1830 en november 1832.

NOTEN

* Deze tekst is een verkorte weergave van mijn doctoraal scriptie *De ontmanteling van Amsterdam* (Universiteit van Amsterdam, 7 augustus 1992)

1. C. Commelin • *Beschryvinge van Amsterdam, zynde een Naukeurige verhandeling van desselfs eerste Oorspronk uyt den Huysse der heeren van Amstel en Amstelland, Haar Vergrooting, Rykdom, en Wyze van Regeeringe, tot de Jare 1691* (Tweede druk, Amsterdam 1726) 242. Het aantal palen en kilometers damwand in: J.S. van Wieringen 'De overgang van het Oudnederlandse naar het Nieuwnederlandse stelsel' in *Vesting. Vier eeuwen vestingbouw in Nederland* ('s-Gravenhage 1981) 37-51 aldaar 38.
2. 'Lengte **der** Stads Vest of Walmuur', ongedateerd; Gemeentearchief Amsterdam (GAA), Archief 5039 nr.220: Stukken betreffende de toestand van de bolwerken, de gewezen lijnbanen en de stadsvest- of **wal**muur benevens **de** verlaging en afbreking van deze muur **1783-1819**. Een Amsterdamse Roede = 3,68 meter.
3. 'Memorie aangaande de Stads Vest- of Walmuur. Overgeleverd **aan de Heeren** Thesaurieren der Stad Amsterdam den 27e Maart 1805, door den Directeur Schilling'; ibidem, hierna aan te duiden als Schilling 1805.
4. 'Project om de Vestmuuren en Wallen der Stad Amsterdam op de minst kostbaarste **wyz** Kunnen gerepareert en hersteld werden'; ibidem, hierna Creutz 1783.
5. L. Jansen 'Nog eens de stadsmuur van Amsterdam' in *Ons Amsterdam 17(1965)* 252-255 aldaar 255.
6. **Creutz 1783**.
7. Creutz heeft in dit klad-rapport de maten nog niet ingevuld.
8. 'Consideration wegens de Noodzakelijkheid om de Stadt Amsterdam eenigzints in staat van Defensie te stellen'; GAA 5040 nr.576: Rapporten van J.S. Creutz aan Thesaurieren Ordinaris, 12 januari 1785. Van dit rapport zit **de** conceptversie in GAA 5028 nr.502G: Stukken betreffende de defensie van de stad, het garnizoen, fortificatie, ook van Naarden, Weesp en Muiden.
9. 'Memorie nopens den Staat der Defensie der Stadt Amsterdam, en Project om dezelve tegens een onverwagte

- overrompeling te dekken, en by ~~eene~~ reële vyandelyke Attaque in staat te stellen om ~~eene~~ geruime tyd eene Vyandelyke arme tegenstand te bieden'; ibidem. Het stuk is weliswaar niet ondertekend of gedateerd en ook blijkt nergens uit dat het aan de Burgemeesters overhandigd is, maar de schrijver heeft het over 'de Memorie die ik sub dato 12 January ~~dezes~~ Jaars de Eere gehad hebbe UWel Ed. Achtb. eerbiedigst voortedragen'. Hieruit blijkt dus dat de auteur Creutz is en het jaar 1785.
10. 'Memorie van Defentie voor de statt Amsterdam geformeert op Requisitie van ~~Haare~~ Edele Groot Aghtbaare Mijne Heeren de Burgemeesteren der voorm. Statt onder de ~~ordres~~ en Direktie van den Lieutenant Generaal van de Infanterie A. van Dopff: ~~Commandeerende~~ de Troupen van den staat aldaar, door den ondergetekende Lieutenant ~~Collonel~~ Ingenieur ten Dienste deeser Landen 1793'; ibidem.
 11. Het is in zijn handschrift gesteld en er zit een nota uit dit jaar bij over benodigdheden voor het inrichten van een militaire versterking. 'Consideratie aangaande de Defensie der stad Amsterdam tegens een onverhoopte Vyandelyke aanval, ~~ZOO~~ met betrekking tot het formeeren van inundaties als het aanleggen van Batterijen op of aan de Wegen Dyken en andere ~~hoogtens~~, die advenues naar de Stad verstrekken, en van wegens derzelven hoogte niet geinundeert kunnen worden'; ibidem.
 12. Een Amsterdamse voet = 0,283 meter.
 13. Schilling 1805.
 14. 'Memorie ten geleide van een Concept-Bestek, waarna het verlaagen of afbreken van een gedeelte der Stads Vest- of ~~Walmuur~~ • namelyk de Courtine tusschen de Bolwerken No. 10 en No. 11, tegen over de Reguliersgracht by ~~aanbesteding~~ zou kunnen geschieden. Overgeleverd aan Thesaurieren ordinaris der Stad Amsterdam, op de Generale ~~Besoigne~~ den 10 December 1801, door den Directeur Schilling'; GAA 5039 nr.220, hierna Schilling 1801.
 15. Vergadering 3 juli 1798; GAA 5053 nr.24: Notulen van de vergadering van de Raad.
 16. Vergadering 3 augustus 1798: ibidem.
 17. Besoigneboek No.20, 17 mei 1797-30 oktober 1801; GAA 5039 nr.28
 18. Schilling 1801.
 19. Ibidem.
 20. Schilling 1805.
 21. 'Opgave van de ~~gedeelten~~ Vestmuurs welke volgens Contract door Jan Timmer nog moeten afgebroken worden' 17 november 1812; GAA 5039 nr.220.
 22. Schilling 1801.
 23. Besoigneboek No.21, 15 november 1801-30 januari 1805; GAA 5039 nr.29.
 24. GAA 5040 nr.572: Exemplaar van de Amsterdamsche Courant met bericht over de aanbesteding door Thesaurieren Ordinaris van het afbreken van een deel van de ~~vestmuur~~ tussen het verlaagde bolwerk Reguliers en de Weteringpoort, alsmede van het leveren van hooi en stro voor stadspaarden.
 25. GAA 5177 nr.1539: Register van de te verhuren bolwerken ~~en~~ lijnbanen, met aantekening van de ontvangen huren 1799-1849, fo.117. Hier staat in de marge naast een post over verhuur van het grasgewas op het bolwerk Amstelveen en het aanpalende gordijn: 'Door het ~~afbreken~~ van de VestMuur begonnen den 28 julij 1803 is de Huur van het Grasgewas vervallen'.
 26. Rapport 18 december 1805; GAA 5040 nr.340: Rapporten van J. Schilling aan Thesaurieren Ordinaris.
 27. Rapport 31 juli 1806; ibidem.
 28. Voor details over de afbraak zie de bijlage.
 29. GAA 5053 nr.216: Verbaal van het verhandelde door de Maire 1811, p.224.
 30. Gedateerd 2 mei; ibidem nr.263: Bijlage tot het verbaal van het verhandelde door de Maire 1811 (401-600), st.405.
 31. Request van de aannemer Jan Timmer aan de Maire om door mogen te gaan met de afbraak van de stadsmuur, 17 oktober 1812; ibidem nr.317: Missiven van de Commissaris over de Publieke Werken, alsmede van de Stadsrooimeesters aan de Maire, st.360, hierna Timmer 1812. Deze werken waren onderdeel van een permanent verdedigingsstelsel rondom Amsterdam waarmee in 1805 begonnen was.
 32. GAA 5361 nr.298, hierna De Celles 1813.
 33. Timmer 1812. Timmer had in april 1812 al toestemming van Molitor gekregen om bij het Funen verder te gaan met de afbraak (GAA 5177 nr.495: Indicateur 1812, st.574).
 34. *Staatsblad der Vereenigde Nederlanden van het jaar 1814*, No.106.
 35. A. van der Woud *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (Amsterdam 1987) 475.
 36. GAA 5177 nr.15: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1814 (1501-2000), st.1651.

37. Ibidem x.1675.
38. Rijksarchief Haarlem, Archief 16: Provinciaal Bestuur Noord-Holland 1814-1850, nr.9: Gouverneur ingekomen stukken, st.358.
39. GAA 5177 nr.499: Indicateur 1815, st.119.
40. Alleen op 9 juni 1829 kreeg de stad nog een circulaire met de waarschuwing deze wet in acht te nemen. Ook dit was vermoedelijk *pro forma* en werd 'aangenomen tot informatie'; GAA 5179 nr.239: Indicateur 1829, st.459.
41. GAA 5177 nr.79: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1826 (1501-2000), st.1842.
42. Ibidem st.1933.
43. GAA 5179 nr.255: Indicateur 1842, sr.834.
44. Vergadering 6 november 1842, GAA 5166 nr.54.
45. GAA 5177 nr.528: Indicateur 1843, x.1403.
46. Vergadering 4 september, GAA 5166 nr.58.
47. Van der Woud • Lege land 339.
48. Memorie van B&W aan de Raad, 30 juli 1844; GAA 5179 nr.163: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1844 (291-460), x.445.
49. Brief van B&W aan de Gouverneur 14 maart 1850; GAA 5177 nr.225: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1850 (1-400), st.378.
50. Notariële akte 18 februari 1859; ibidem nr.286: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1859 (1-500), st.312.
51. Ibidem, nr.187: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1843 (1601-2014), st.1818.
52. GAA 5361 nr.91: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken, 30 september 1817.
53. Ibidem nr.89: Maandrapporten van 1816 tot en met 1818, p.446.
54. Ibidem, p.444.
55. 'Bestek en Conditiën waarna de Heeren Thesaurieren der Stad Amsterdam voornemens zyn, publiek en by minst eischende, aan te besteeden: het afbreken of verlaagen van een gedeelte Stads Vest- of Walmuur, begrepen tusschen het Bolwerk Amstelveen omme de Molen de Spiering en de Leidsche Poort'; GAA 5039 nr.220.
56. GAA 5040 nr.341: Rapporten van J. Schilling aan Thesaurieren Ordinaris.
57. Rapport Schilling 8 januari 1811; GAA 5039 nr.220.
58. Rapport Schilling 31 juli 1806; GAA 5040 nr.340.
59. Ibidem nr.112: Bijlagen bij de rapporten van A. van der Hart, st.5.
60. 'Aanbestedingen van het afbreken of verlagen der navolgende Lengtens van de Stads Vest- of Walmuur, van 26 July [1803] tot en met 14 Jan. 1807'; GAA 5039 nr. 220, hierna Aanbestedingen 1803-1807.
61. Jansen • 'Nog eens de stadsmuur' 255.
62. Aanbestedingen 1803-1807 en GAA 5040 nr.341, p.362.
63. 'Bestek en Conditiën waarna de Heeren Thesaurieren der Stad Amsterdam voornemens zyn te besteeden: het slegten en gereedmaken, benevens het zetten der graszoden van den aarden Wal aan de binnenzijde der afgebroken Vestmuur van de Bolwerken Ryk en Nieuwerkerk en de Courtines tusschen de Bolwerken Ryk, Nieuwerkerk en Oostdorp, benevens een gedeelte van de Courtine tusschen de Bolwerken Oostdorp en Slooten, 1808'; GAA 5039 nr.220, hierna Bestek en Conditiën 1808.
64. Schilling 1801.
65. Bestek en Conditiën 1808. Dir betekent dat bij een loodlijn van één voet de basis anderhalve voet bedraagt.
66. Schilling 1805.
67. Bestek en Conditiën 1808.
68. Ibidem.
69. 'De Heer Thesaurier dezer Stad by monde voor te dragen', anonieme notitie uit 1808 (handschrift Schilling); GAA 5039 nr.220.
70. Aanbestedingen 1803-1807.
71. GAA 5039 nr.31: Bijlagen op de Besoigneboeken. Dossier 111, 1 december 1806.
72. GAA 5040 nr.341.
73. [P.G.W. Geysbeek] *Het tegenwoordige Amsterdam* (Amsterdam 1809) 8.
74. GAA 5177 nr.43: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1819 (2001-2500), x.2014.
75. GAA 5039 nr.61: Verbaal over de Publieke Werken, 7 maart 1809.

76. Aanbestedingen 1803-1807.
77. GAA 5361 nr.88: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken, 6 april 1813.
78. Besoigneboek No. 22; GAA 5039 nr.30, 6 maart.
79. De Celles 1813.
80. Abraham van der Hart was van 1777 tot 1820 Directeur van de afdeling *architectura civilis* of *burger-bouwkunde* van het Stadsfabriekambt en in die hoedanigheid ook Stadsbouwmeester. Hierdoor was hij de belangrijkste van de drie Directeuren in die tijd.
81. Rapport 24 april-29 mei 1805; GAA 5040 nr.106: Register houdende afschriften van rapporten van A. van der Hart aan Thesaurieren Ordinaris.
82. GAA 5361 nr.4: Minuutverslagen aan de Commissaris over de Publieke Werken.
83. C.A. Swigchem -Abraham van der Hart 1747.1820. Architect *Stadsbouwmeester van Amsterdam* (Amsterdam 1965) 269-270.
84. Missive van de Commissaris over de Publieke Werken aan de Thesaurier, 24 december 1821; GAA 5177 nr.54: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1821 (2001-2581), st. 2576.
85. C. van der Vijver ■ *Wandelingen in en om Amsterdam* (Amsterdam 1829) 48.
86. Ibidem 89.
87. Ibidem 68-69.
88. Deliberatieboek B&W, 13 mei 1834; GAA 5166 nr.33.
89. Rapport aan B&W; GAA 5179 nr.102: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1834 (741-905), st.836.
90. Deliberatieboek B&W; GAA 5166 nr.34.
91. Bouwstoffen tot het jaarlijks algemeen verslag, 27 januari 1836; GAA 5179 nr.109: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1836 (1-140), st.31.
92. Anonieme brief, 20 oktober 1837; ibidem nr.119: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1837 (561-670), st.620.
93. Brief van de Commissie van toezicht over de Hortus Botanicus tijdelijk belast met de werkzaamheden van de Houtvesterij (hierna CTHB) aan B&W, 14 maart 1840; GAA 5177 nr.166: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1840 (301-550), st.416.
94. Raadsbesluit 18 november 1840; GAA 5079 nr.22.
95. Brief van Klijn aan B&W, 14 september 1840; GAA 5179 nr. 137: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1840 (541-660), st.649.
96. Brief CTHB aan B&W, 14 maart 1840; GAA 5177 nr.166, st.416.
97. Brief CTHB aan B&W; ibidem nr.184: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1843 (651-950), st.755.
98. Rapport van Klijn aan B&W, 9 januari 1844; ibidem nr.188: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1844 (1-400), st.43.
99. Brief van B&W aan de leden van de Commissie ter verschaffing van Arbeid aan behoeftige Werklieden, 8 februari 1844; ibidem, st.234.
100. Bouwstoffen tot het jaarlijks algemeen verslag, 5 februari 1845; GAA 5179 nr.168: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1844 (1161-1223), st.1203.
101. Rapport van Klijn aan B&W, 21 mei 1844; ibidem nr.163, st.332.
102. Idem, 30 juli 1844; GAA 5179 nr.163, st.445.
103. Hier bevonden zich onder andere: een zwavelzuurfabriek op Sloten (J. van Eck *De Amsterdam & Schans en Buitensingel* [Amsterdam 1948] 112), een suikerraffinaderij op Osdorp (ibidem 52) en een gasfabriek op Nieuwkerk (ibidem 38).
104. GAA 5179 nr. 109, st. 64.
105. Rapport, 11 november 1845; ibidem nr.176: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1845 (1011-1150), st.1094.
106. Van Eck ■ *Schans en Buitensingel* 262.
107. Ibidem 174-175.
108. Raadsbesluit 11 maart; GAA 5079 nr.36.
109. Vergadering 6 april 1854; GAA 5166 nr.78.
110. Vergadering 9 augustus; ibidem nr.54.
111. Rapport aan B&W, 23 mei 1843; GAA 5179 nr.156: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1843 (301-450), st.437.

112. Rapport van de Wethouder over de Publieke Werken aan B&W, 17 september 1846; GAA 5177 nr. 204: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1846 (1301-1650), st.1622. Dit plan is nooit uitgevoerd.
113. Rapport van Klijn aan B&W; GAA 5179 nr.193: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1847 (961-1102), st.1040
114. Zie hierover: A. Huyser • 'Het eerste Amsterdamse parkje' in Ons 43(1991) 194-196. De titel van dit artikel is mijns inziens niet juist aangezien er in 1812 al een park in de Plantage werd aangelegd.
115. Ibidem 195.
116. D.F. Tersteeg • *Officieele gids voor bezoekers aan Amsterdam, bij gelegenheid van de Internationale Tentoonstelling in het Paleis voor Volksvlijt* (Amsterdam 1869) 25.
117. A. van der Valk *Amsterdam in aanleg: planvorming en dagelijks handelen* 1850-1900 (Amsterdam 1989) 49-50.
118. Th. van Tijn • *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam 1965) 260.
119. Van Eck heeft dit proces gedetailleerd beschreven (Van Eck • *Schans en Buitensingel* passim).
120. C. Schade • *Woningbouw voor arbeiders in het 19de-eeuwse Amsterdam* (Amsterdam 1981) 49.
121. GAA 5166 nr.99.
122. Ibidem 5166 nr.121.
123. GAA 5079 nr.55.
124. GAA 5166 nr.125.
125. Van Eck *Schans en Buitensingel* 46-47.
126. GAA 5166 nr.125.
127. 'Verkoop van Vaste Goederen in 'de Brakke Grond'; GAA 5177 nr.386: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1877 (2701-3500), st.3208.
128. K. Revier • 'De Czaar Peterbuurt' in Ons *Amsterdam* 38 (1986) 187-191 en 205-209 aldaar 188.
129. Van Eck • *Schans en Buitensingel* 311.
130. 'De 26 bolwerken van Amsterdam' in *De Tijd* van 29 maart 1942; Bibliotheek GAA, K00.78.